

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

A STUDY OF VIPASSANĀ PRACTICE
IN NANDAKOVĀDA SUTTA

พระศรชัย คุณากาโร (อุ๋นวิเชียร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

พระศรชัย คุณกาโร (อُنฺวิเชียร)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Vipassanā Practice in Nandakovāda Sutta

Phra Sornchai Gunākāro (Aonwichian)

A Reseach Paper Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for The Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

กรรมการ

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกิจงานุการ, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระครูพิพิธวรกิจงานุการ, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระสรชัย คุณากาโร)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

ผู้วิจัย : พระศรชัย คุณากโร (อุนวิเชียร)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

: พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร., ศน.บ. (ศาสนาและปรัชญา),

M.A. (Pali Literature), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

วันสำเร็จการศึกษา : ๗ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในนันทโกวาทสูตร เพื่อศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร เป็นการวิจัยเชิงเอกสารโดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียง บรรยาย เจริญพรณนาและตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษา จากผลการวิจัยพบว่า

นันทโกวาทสูตร ว่าด้วยการให้โอวาทของพระนันทกะที่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุณี ว่าด้วยความไม่เที่ยงของอายตนะภายในและอายตนะภายนอก พระสังคีติกาจารย์จัดไว้ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ สหายตนวรรค โดยความสำคัญของพระสูตรนี้ แสดงถึงผู้มีปัญญาจะพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ เพื่อเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการพิจารณาอายตนะ ซึ่งหลักธรรมที่ปรากฏในนันทโกวาทสูตร ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ไตรลักษณ์ ๓ และโพชฌงค์ ๗ ซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เมื่อทำให้มากแล้ว จึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ

จากการศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร พบว่า การแสดงธรรมของพระนันทกะแก่ภิกษุณี ที่แสดงถึงกระบวนการภาวนาเพื่อให้เกิดปัญญาเข้าใจรู้แจ้งความเป็นจริงของรูปนาม โดยพิจารณาความเป็นไตรลักษณ์ของอายตนะภายในและภายนอก ด้วยการแสดงธรรมเชิงอุปมาอุปไมย และความรู้แจ้งด้วยปัญญาตามหลักโพชฌงค์ ๗ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโอสสัคคะ ซึ่งมีอานิสงส์ คือ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ซึ่งเหล่าภิกษุณี ๕๐๐ รูป ผู้มีใจยินดีต่อธรรมเทศนาของพระนันทกะ ได้รับผลเป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์และได้คุณธรรมขั้นต่ำที่สุดเป็นพระโสดาบัน

Research Paper Title : A Study of Vipassanā Practice in Nandakovāda Sutta
Researcher : Phra Sornchai Gunākāro (Aoonwichian)
Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)
Research Paper Supervisor
: Phrakhru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion and
Philosophy), M.A. (Pali Literature), Ph.D. (Pali & Buddhist
Studies)
Date of Graduation : March 7, 2019

Abstract

This research paper contains two main purposes, to study the teachings of the Buddha found in Nandakovādasutta and to study the practical way of insight development in Nandakovādasutta. It was done by documentary method by collecting the research data from Tipitaka, its commentaries and sub-commentaries, other Visesapakarana texts concerned, then analyzed, compiled in descriptive style. Its findings are as followings;

Nandakovādasutta involves the teaching of Nandakathera delivered to Bhikkhunis. He explained the impermanence of inner and outer sensual organ bases. This discourse was grouped in Suttanta, Majjhimanikaya, salayatanavagga. Those who require wisdom on seeing the truth through Three Common Characteristics as the base of insight development which focuses on observing sensual organ bases. The main teachings in Nandakovādasutta are 6 inner organ bases, 6 outer organ bases, 4 Tilakkhana and 7 Bojjhanga which are capable to lead to Cetovimutti and Paññāvimutti.

The insight practice found in Nandakovādasutta shows that the teaching of Nandaka concerns on the process of wisdom cultivation for realizing the true nature of Nama-Rupa, Sensual Organs as falling into Three Common Characteristics through the simile of Sensual Organs of Ayatana, and realization based on 7 Bojjhanga or factors of enlightenment which is the key for insight practice therefore Vipassana is only one right way to lead to Cetovimutti and Paññāvimutti. Finally, all 500 Bhikkhunis appreciating that teaching had received the great benefits by attainment the first Noble One or Sotāpanna.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สเมตต์) อุปสมมหาเถร ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโธส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้ได้ศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน ส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเจริญแพร่หลายในประเทศไทย

สารนิพนธ์นี้สำเร็จได้ด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาจากคณาจารย์ คณะกรรมการควบคุมสารนิพนธ์ พร้อมทั้งให้ความเมตตาทุกเรื่องช่วยแนะนำในการดำเนินงาน การรวบรวมทำสารนิพนธ์ ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณและขอบคุณอย่างสูงตามลำดับดังนี้

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพสุธรรมเมธี ดร.ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ, พระมหาโกมล กมโล, ผศ. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหานรงค์ฤทธิ์ ธมมโสภโณ ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาลัยเขต พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ดร.ที่ได้เมตตาแนะเคราะห์ให้สารนิพนธ์สำเร็จด้วยดี, และ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล, ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ ชัยชาญ ศรีหาญ ผู้แปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ และคณาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ ให้คำแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ในการทำสารนิพนธ์ให้มีความสมบูรณ์ ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องทุกท่าน ไว้ ณ โอกาสนี้

ขอบพระคุณ เจ้าหน้าที่ที่ตรวจรูปแบบ พระประเทือง ขนติโก ตลอดเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์ ห้องสมุดที่อำนวยความสะดวกในการสืบค้นข้อมูลทำสารนิพนธ์ และเจ้าหน้าที่วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโธส นครปฐม ทุกท่าน

สุดท้ายนี้ขอกราบขอบพระคุณ พระครูพิพิธ สารคุณ เจ้าอาวาสวัดกะทิง ที่ได้เมตตาอนุเคราะห์ ทุนการศึกษา ขอน้อมบูชา คุณบิดามารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอกุศลผลบุญนี้ จงเป็นผลสำเร็จ ต่อการบรรลุพระนิพพานด้วยเทอญ

พระศรชัย คุณากโร (อุนวิเชียร)

๑๐ มีนาคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๕
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๕
บทที่ ๒ หลักธรรมในนันทโกวาทสูตร	๑๐
๒.๑ ความหมายนันทโกวาทสูตร	๑๐
๒.๒ ธรรมที่ปรากฏในนันทโกวาทสูตร	๑๑
๒.๒.๑ อายตนะ ๑๒	๑๑
๒.๒.๒ วิญญาณ ๖	๒๒
๒.๒.๓ ไตรลักษณ์	๒๖
๒.๒.๔ โพชฌงค์ ๗	๒๘
๒.๓ เปรียบเทียบอุปมาในนันทโกวาทสูตร	๓๐
๒.๓.๑ เปรียบเทียบอายตนะ ๑๒	๓๐
๒.๓.๒ เปรียบเทียบวิญญาณ ๖	๓๕
๒.๓.๓ เปรียบเทียบไตรลักษณ์	๓๕
๒.๓.๔ เปรียบเทียบโพชฌงค์ ๗	๓๖

๒.๔ ประโยชน์และอานิสงส์ของนันทโกวาทสูตร	๓๗
๒.๕ สรุปท้ายบท	๓๙
บทที่ ๓ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร	๔๐
๓.๑ ความหมายของวิปัสสนา	๔๐
๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร	๔๕
๓.๒.๑ การพิจารณาอายตนะ ๑๒	๔๕
๓.๒.๒ การพิจารณาวิญญาน ๖	๕๑
๓.๒.๓ การพิจารณาพระไตรลักษณ์	๕๕
๓.๒.๔ การพิจารณาโพชฌงค์ ๗	๕๙
๓.๓ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร	๖๓
๓.๓.๑ การรู้แจ้งธรรมในนันทโกวาทสูตร	๖๓
๓.๓.๒ ลำดับการรู้แจ้งในนันทโกวาทสูตร	๖๘
๓.๔ สรุปท้ายบท	๖๙
บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๗๑
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๗๑
๔.๑.๑ หลักธรรมสำคัญในนันทโกวาทสูตร	๗๑
๔.๑.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร	๗๒
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๗๒
๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๗๓
๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป	๗๓
บรรณานุกรม	๗๔
ภาคผนวก	๗๘
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๖๐ คัมภีร์ วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส

การอ้างอิงระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๒/๑๒๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก สยัตตนิคาย ขนธวาวรรคปาลิ ภาษาไทย เล่ม ๑๗ ข้อ ๓๒ หน้า ๑๒๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๒/๔๑๓. หมายถึง วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวีรังค์อรรถกถา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒ หน้า ๔๑๓.ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๖๐ เป็นต้น

ส่วนการอ้างอิงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ในการอ้างอิงระบุชื่อคัมภีร์ ข้อ/หน้า เช่น วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๓/๒๗๕.หมายถึง วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส ภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๓ หน้า ๒๗๕. คัมภีร์วิสุทธิมรรค

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระวินัยปิฎก			
เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๔	วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
พระสุตตันตปิฎก			
เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑๐	ที.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย อุปรปณณาสก์	(ภาษาไทย)

๑๕	ส.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ชนธวารวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
๑๘	ส.สพ.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตุตก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตุตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.อฏฐก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐีสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิมจค์	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิมจค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคำภีร์ปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ปกรณ์วิเสส	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทธ.	(ไทย) = วิสุทธิมรรคปกรณ์		(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคำภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎก

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม.อ.	(ไทย) = วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ.	(บาลี) = วินัยปิฎก สมุจจลวิลาสินี มหาวคคอฏฐกถาปาติ	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ส.ม.อ. (ไทย) = สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี) = ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสินี ปฏิสมภิทามคคอนุชกถา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภ.สง.อ. (ไทย) = อัมมสังคณี	อัฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภ.วิ.อ. (ไทย) = วิภังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คำสอนในทางพระพุทธศาสนามุ่งหมายให้พุทธบริษัทสามารถแก้ไขปัญหาดังต่อไปนี้ด้วยปัญญา เพื่อให้สามารถเข้าใจสภาพปัญหาที่แท้จริงของทุกๆ ปัญหาได้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไตรลักษณ์อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท^๑ เป็นต้น และใจความที่ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา นี่ก็เป็นหลักพุทธธรรมที่อธิบายความจริงที่ทำให้เกิดพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา เพราะแสดงให้เห็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัยกันของสิ่งทั้งหลายอย่างเป็นระบบ เมื่อเข้าใจถึงความ เป็นเหตุเป็นผลกันของธรรมชาติได้อย่างทอ้งแท้ ก็จะทำให้การแก้ไขปัญหาดังต่อไปนี้ไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

นันทโกวาทสูตร^๒ นี้เกี่ยวกับโอวาทของพระนันทกะ ที่ได้กล่าวถึงความไม่เที่ยงของอายตนะภายในและอายตนะภายนอก กล่าวถึงความไม่เที่ยงของอายตนะภายในและอายตนะภายนอกว่า มีความไม่เที่ยงเป็นอนิจจังความสำคัญของพระสูตรนี้คือ ผู้มีปัญญาคะพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์เพื่อเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยให้พิจารณาอายตนะภายในและภายนอกให้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ ปัญหา คือ อายตนะในพระสูตรนี้ต่างจากอายตนะ^๓ ที่ปรากฏในพระสูตรอื่นๆ อย่างไร อายตนะในพระสูตรนี้มีส่วนสำคัญในการกำหนดรู้ ทางตา หู จมูก ลิ้นกาย ใจ และสิ่งที่มากระทบทางอายตนะ มีการเกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไป ซึ่งเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์มีวิธีไหนบ้างที่จะทำให้เกิดปัญญาเห็นอาการเกิดดับของรูปนามและอารมณ์ที่มากระทบอายตนะ การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นวิธีการทำให้เกิดปัญญา มนุษย์ทุกคนเป็นทุกข์เพราะมีขันธ ๕ โดยเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ คือ มีความยึดมั่นในรูป มีความยึดมั่นในเวทนา มีความยึดมั่นในสัญญา มีความยึดมั่นในสังขาร และมีความยึดมั่นในวิญญาณ และขันธ ๕ นั้น เมื่อไม่รู้ การกำหนดรู้ ก็ไม่สามารถทราบ ความเป็นจริงของขันธ ๕ ได้

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕๔.

^๒ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๙๘/๔๕๒.

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒.

อายตนะ ๑๒ มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลายพระสูตร และเป็นธรรมหมวดหนึ่งในวิปัสสนาภูมิ หรือการปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนา การรู้เท่าทันของสังขารทั้งหลาย เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ซึ่งในนันทโกวาทสูตร ว่าด้วยการให้โอวาทของพระนันทกะ แสดงแก่ภิกษุณี ๕๐๐ ได้กล่าวถึง อายตนะ ๑๒ ได้แก่อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และ วิญญาณ ๖ เป็นสิ่งไม่เที่ยง เพราะมีปัจจัยอาศัยหลักธรรมเหล่านี้ จึงเกิดเวทนาขึ้น นอกจากนี้ยังมีการอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบ เช่น ประทีปน้ำมันที่ถูกจุดไว้กับแสงสว่างที่ปรากฏขึ้น ต้นไม้ใหญ่และส่วนต่างๆ กับเงาของต้นไม้ และคนฆ่าโคที่ฆ่าและแยกชิ้นส่วนแม่โคกับหัวข้อธรรมต่างๆ ตอนท้ายของพระสูตรแสดงถึงการสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายด้วย โพชฌงค์ ๗ ประการ และแสดงถึงผลแห่งการฟังโอวาทธรรมของพระนันทกะ แก่ภิกษุณี ๕๐๐ รูป ธรรมทั้งหลายที่กล่าวมานี้ จัดเข้าในหลักธรรมเพื่อการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อการบรรลุธรรมทั้งสิ้น ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ไตรลักษณ์ โพชฌงค์ ๗ และผลแห่งการฟังโอวาทธรรม

องค์ธรรมที่ปรากฏในนันทโกวาทสูตรนี้จะเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาดีที่สุด การเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕^๔ จึงเป็นทุกข์ การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น คือ การเรียนรู้รูปรูปนามตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ การพิจารณาหมวดกาย เวทนา จิต และธรรม อันได้แก่ รูปธรรม และนามธรรม พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญสติและปัญญา เพื่อการรู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น และปัญญาที่เข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง มีการเกิดดับตลอดเวลา เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตา เพราะไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา ปัญหาคือการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีวิธีการกำหนดรู้อายตนะทั้งภายนอกและภายในให้ถูกต้องนั้นควรจะทำอย่างไร และองค์ธรรมที่ปรากฏในนันทโกวาทสูตรเหมาะแก่การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ หรือไม่ อายตนะนี้เปรียบเสมือนเป็นสะพาน เครื่องเชื่อม เครื่องโยง เครื่องต่อ ทำให้เกิดความรู้สึกต่างๆ กัน มีอยู่ ๑๒ ประการ และอายตนะนี้เป็นภูมิพื้นของวิปัสสนาญาณ แห่งการรู้แจ้งเห็นจริง เช่นเดียวกันกับขั้น ๕ และอายตนะทั้ง ๑๒ นี้ หาใช้อื่นไกลไม่ ได้แก่ ปรมัตถธรรม^๖ การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น คือ การเรียนรู้รูปรูปนามตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งได้แก่ การพิจารณาดูกาย เวทนา จิต และธรรม ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญสติและปัญญา เพื่อให้รู้แจ้งตามความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น และปัญญาที่เข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เพราะเกิดดับตลอดเวลา

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑.

^๖ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๗.

เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตา เพราะไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา ฉะนั้นพระสูตรที่เป็นหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นมีมากมาย แต่ในนันทโกวาทสูตรนี้มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนที่เป็นไปในส่วนแห่งการพิจารณาถึงความไม่เที่ยงของอายตนะ หากมีการศึกษาอย่างจริงจัง ก็จะสามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อละกิเลสทั้งหลายได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้วิจัยมีความมั่นใจอย่างยิ่งว่าการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักในนันทโกวาทสูตรนี้ จะสามารถขัดเกลากิเลสและทุกข์หมดไปหรือเบาบางลงไปได้

ดังนั้นผู้วิจัยมีความสนใจที่จะ ศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร หลักธรรมที่ปรากฏในนันทโกวาทสูตร สามารถที่จะนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาให้ถึงความเจริญงอกงาม และเสริมสร้างองค์ความรู้ที่สามารถน้อมนำมาเป็นบาทฐานและเป็นแนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนา และสามารถตอบคำถามของผู้ปฏิบัติธรรมที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง อันเป็นประโยชน์แก่อกุศลแก่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ หลักธรรมในนันทโกวาทสูตรเป็นอย่างไร

๑.๒.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตรเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาหลักธรรมในนันทโกวาทสูตร

๑.๓.๒ เพื่อศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และเชิงพรรณนา (Descriptive Research) เป็นการศึกษาข้อความเนื้อหาหลักธรรมในนันทโกวาทสูตร และหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ อรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องมีคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคเป็นต้น

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเรื่องการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร ในประเด็นเกี่ยวกับความเป็นอนิจจังของอายตนะภายในและภายนอก ที่ปรากฏในตำราวิชาการงานวิจัยและเอกสารอื่นๆ

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ นันทโกวาทสูตร หมายถึง พระสูตรที่ว่าด้วยการให้โอวาทของพระนันทกะ ที่ให้โอวาทแก่ภิกษุณีตามวาระที่เวียนมาถึง นันทโกวาทสูตรได้กล่าวถึง ความไม่เที่ยงของอายตนะทั้งภายใน และภายนอก

๑.๕.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเจริญภาวนาเพื่อให้ปัญญารู้แจ้งเห็นจริงตามกฎพระไตรลักษณ์

๑.๕.๓ ไตรลักษณ์ หมายถึง เครื่องหมายกำหนดให้รู้ความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ๓ ประการ คือ อนิจจัง ความเป็นของไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และ อนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยโดยศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถา วิสุทธิมรรคเป็นลำดับ และจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้ศึกษาค้นคว้าแล้วเผยแพร่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) พระไตรปิฎกภาษาไทยในส่วนของพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ กล่าวถึงพระนันทกะให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายโดยถวญนำ ให้ภิกษุณีตอบพร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ถาม ด้วย กล่าวโดยสรุปท่านสอนให้พิจารณาอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตาในตอนท้ายกล่าวถึงโพชฌงค์ ๗ ประการว่าถ้าเจริญให้มากแล้วจะทำให้สิ้นอาสวะ

พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระนันทกะแสดงถึง ๒ ครั้ง โดยครั้งที่ ๑ ตรัสชมเชยว่า ภิกษุณีฟังแล้วมีใจยินดีทั้งที่ยังมีความดำริไม่บริบูรณ์ เหมือนดวงจันทร์ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ครั้งที่ ๒ ตรัสชมเชยว่า ภิกษุณีมีใจยินดีและมีความดำริบริบูรณ์ เหมือนดวงจันทร์ในวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ ภิกษุณีที่ได้คุณธรรมขั้นต่ำสุดเป็นถึงพระโสดาบัน^๗

๒) อรรถกถา อธิบายว่า ปัญญาที่ท่านกล่าวว่าย่อมตัดกิเลส ปัญญานั้นอย่างเดียวเท่านั้น ไม่สามารถตัดได้ตามธรรมดาของตน เหมือนขวานตัดให้ขาดตามธรรมดาของตนไม่ได้ ย่อมตัดได้ เพราะอาศัยความพยายามที่เกิดเนื่องกับตนของบุรุษ ฉะนั้น ปัญญาเว้นจากโพชฌงค์ทั้ง ๖ ก็ไม่สามารถตัดกิเลสได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวอย่างนี้ คำว่า ก็เพราะเหตุ ความว่า เธอแสดงอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ กายวิญญูณ การอุปมาด้วยประทีป การอุปมาด้วยต้นไม้ และการอุปมาด้วยโคแล้ว จบเทศนาด้วยความสิ้นอาสวะด้วยโพชฌงค์ ๗ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนี้ เธอพึงสั่งสอนภิกษุณีเหล่านั้น ด้วยโอวาทนั่นเอง^๘

๓) ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค ได้กล่าวไว้ว่า ผู้เจริญสมณะเป็นหลัก คือผู้ที่เจริญสมณะอย่างใดอย่างหนึ่งมีลมหายใจ กลืน หรือเมตตาเป็นต้นจนกระทั่งจิตสงบในระดับอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ องค์ฌานหรือรูปนามทั่วไป ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะให้เห็นไตรลักษณ์ สมาธิชั่วขณะได้แก่สมาธิที่รับรู้รูปนามซึ่งเกิดดับอยู่ตลอดเวลาในปัจจุบัน จึงจัดว่าตั้งอยู่ชั่วขณะที่เป็นอารมณ์ของตน ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการรู้เห็นรูปนามในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน โดยอาศัยขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะ เป็นเครื่องอุปถัมภ์การปฏิบัติ^๙

^๗ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๑๕/๔๖๙.

^๘ ม.อ.อ. (ไทย) ๑๑/๔๑๔/๓๓๑.

^๙ พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๓, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภังค์ พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์), หน้า ๑๓๖.

๑.๖.๒ ตำราทางวิชาการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) ได้กล่าวถึงการเจริญวิปัสสนาในหนังสืออริยวังสปฏิปทาว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นได้นั้นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งพิเศษในสภาวะรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา เพื่อที่จะได้ละนิจสัญญาวิปลาสละสุขสัญญาวิปลาส และ อตตสัญญาวิปลาส^{๑๐} เพื่อที่จะถอนความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นหนทางไปสู่ความพ้นทุกข์

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายเรื่อง การรับรู้อารมณ์ เป็นสิ่งที่จำเป็นซึ่งช่วยให้มนุษย์มีความสามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปได้ด้วยดี ในกระบวนการรับรู้^{๑๑} เวทนาก็เป็นส่วนประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งโดยจะทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกให้ทราบว่า อะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยง อะไรเกื้อกูลแก่ชีวิต ควรถือเอามาเป็นประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ดำเนินต่อไป จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้นเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อเลยทีเดียว และในภาวะเช่นนี้เวทนาเป็นองค์ธรรมที่มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่ง กระบวนการที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร ต้องขึ้นต่อบทบาทของเวทนาว่าจะมีลักษณะอย่างไร^{๑๒}

๓) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้กล่าวถึงอายตนะ ในหนังสือหลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐานไว้ว่า อายตนะ หมายถึง สิ่งที่ทำให้สังขารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงอยู่ในวัฏฏสงสารไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรคผล นิพพาน เกิดความมืดมนเพราะอวิชชามาห่อหุ้ม จึงพากันก่อกรรมทำชั่วอยู่ เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือวิบาก เมื่อวิบากเกิดแล้วกิเลสก็เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารอย่างนี้ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ^{๑๓}

๔) พระโสภณมหาเถร (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวถึง การปฏิบัติวิปัสสนาในหนังสือวิปัสสนาขุณินว่า การปฏิบัติวิปัสสนาเปรียบเหมือนกับนกที่ถูกปล่อยจากเรือเดินสมุทร เพื่อใช้ให้ค้นหาฝั่ง คือ ในสมัยโบราณเมื่อนักเดินเรือทั้งหลายหาฝั่งไม่เจอ ก็จะใช้นกที่เอามาด้วยนี้แหละเป็นสื่อให้บิน

^{๑๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), อริยวังสปฏิปทา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๗-๓๘.

^{๑๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ. ๙), หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๗.

ไปหาฝั่ง นกนั้นก็จะบินรอบ ๆ เพื่อหาฝั่ง หากยังไม่พบฝั่งก็จะบินกลับมาจับที่เรืออยู่อย่างนี้เรื่อย ๆ จนกว่าจะพบฝั่ง การที่อารมณ์ตกต่ำลงมากก็เนื่องมาจากกำลังของญาณยังไม่แก่กล้าพอที่จะบรรลุมรรคญาณ ผลญาได้นั้น เปรียบเหมือนการบินกลับคืนมาหาเรือของนก แต่เมื่อใดที่นกเห็นฝั่งแล้ว นกตัวนั้นก็จะไม่กลับคืนมาหาเรืออีก แต่จะตรงไปสู่ฝั่งนั้นทันที ฉะนั้นได้นั้น การกำหนดรู้ (อารมณ์วิปัสสนาญาณ) นี้ ก็จะมีขึ้น ๆ ลง ๆ トラบใดที่ญาณยังไม่แก่กล้า แต่เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ หรือญาณแก่กล้าแล้ว วิปัสสนาก็จะดีขึ้นตามลำดับ^{๑๓}

๕) พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), ได้กล่าวถึง วิญญาณที่ถูกปรุงแต่งโดยสังขาร หรือถูกวิชาปรุงแต่งเป็นความรู้สึกทางอายตนะ และวิญญาณนี้ก็จะเปลี่ยนชื่อไปตามอายตนะนั้นๆ เช่น วิญญาณทางตา วิญญาณทางหู ดังกล่าวแล้ว วิญญาณจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า นามรูปขึ้น และทำหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก^{๑๔} ทั้ง ๒ มีหน้าที่เกี่ยวเนื่องกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และก็คลุกเคล้าอยู่กับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้น

การเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นได้นั้นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งในสภาวะรูปนาม ให้พิจารณาอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ให้พิจารณาตามความเป็นจริง รู้แจ้งเห็นอาการต่างๆ ที่เกิดขึ้น เป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้น เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุมรรคในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ธรรมวิจัยยังก่อให้เกิดโพชฌงค์ ประการที่ ๓ คือ วิริยะ หรือความเพียร ซึ่งตรงกับสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นความเพียรทางกาย (กายิกวิริยะ) และความเพียรทางใจ (เจตสิกวิริยะ) เปรียบเหมือนเกวียนที่แล่นไปได้ต้องอาศัยล้อทั้งคู่ ความเพียรในที่นี้เป็นความอุตสาหะที่มีกำลังเรียกว่า อาตปาปะ คือ ความเพียรเพิกเลศ ไม่ใช่ความเพียรที่ย่อหย่อนเพราะมีความเกียจคร้านเข้าครอบงำ วิริยะนี้เป็นสภาพปฏิบัติต่ออินทรีย์โดยตรง^{๑๕}

^{๑๓} พระโสภณมหาเถระ มหาสีสาตอ, **วิปัสสนาขุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๒๔.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ปรมัตถสภาวะธรรม**, หน้า ๕๔.

^{๑๕} พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์), “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุมรรคในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๙๐.

๒) พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาทุกขขันธสูตร” พบว่า วิปัสสนา หมายถึง การเห็นแจ้ง การเห็นอย่างชัดเจน การเห็นอย่างวิเศษ การเห็นต่างจากการเห็นโดยทั่วไป แต่ในที่นี้เป็นการเห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา เปรียบเหมือนการที่บุคคลจะปีนขึ้นภูเขาไปสู่ยอดของภูเขา เบื้องต้นยังมองไม่เห็นยอดของภูเขานั้น แต่เมื่อปีนขึ้นไปเรื่อย ๆ ย่อมมองเห็นยอดของภูเขานั้นชัดเจนมากยิ่งขึ้น^{๑๖}

๓) พระมหาสมณิก เตชปญโญ (สินสุทธิ) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขันธ ๕ กับอายตนะ ๑๒ ” พบว่า การพิจารณา रूपนาม โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยสันตติสมมสนนัย เป็นการกำหนด रूपนาม ที่เกิดติดต่อกันเป็นระยะ ๆ เช่น รูปที่เกิดอยู่ในขณะนอน เมื่อลุกขึ้นนั่ง รูปเหล่านั้นก็หาได้ติดตามมาด้วยไม่ ย่อมดับไปในขณะที่นอน รูปที่เกิดอยู่ในขณะนั่ง เมื่อยืนขึ้นแล้ว รูปนั้นก็ไม่ได้ตามมา คงดับไปในขณะนั่งนั้นเอง รูปที่เกิดอยู่ในขณะยืน เมื่อเดินแล้ว รูปนั้นไม่ได้ตามมา คงดับไปในขณะยืนนั้นเอง ซึ่งล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น^{๑๗}

๔) พระมานัส โสภณจิตโต (ขอบมี) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการกำหนด रूपนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พบว่า จิตที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ นี้เมื่อเรียกว่า จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ชานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมนวิญญาน สำหรับในทางปฏิบัติ คือการทำวิปัสสนาเรียกจักขุวิญญาน ว่านามเห็น เรียกโสตวิญญาน ว่านามได้ยิน เรียกชานวิญญานว่า นามรู้กลิ่น เรียกชิวหาวิญญานว่านามรู้รส เรียกกายวิญญานว่า นามรู้กระทบ ทั้งนี้เพราะการปฏิบัติวิปัสสนาต้องทำด้วยการรู้ชัดรู้แจ้ง^{๑๘}

๕) พระทองศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏในไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พบว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จึงเป็นอุบายที่ทำให้เรื่องปัญญา เป็นการสอนให้บุคคล ใช้ปัญญา สติและความเพียร พงพิณิจดูสิ่งที่เราเรียกว่า ขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน สงเคราะห์เข้าใน รูปและนาม บุคคลได้ใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณา รูปนามเหล่านั้นในแง่ของความเป็นจริง ตามหลักของสามัญลักษณ์ คือ ลักษณะที่เสมอกันใน

^{๑๖} พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขันธ ๕ กับอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗.

^{๑๗} พระมหาสมณิก เตชปญโญ (สินสุทธิ), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขันธ ๕ กับอายตนะ ๑๒”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๐.

^{๑๘} พระมานัส โสภณจิตโต (ขอบมี), “ศึกษาการกำหนด रूपนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๙.

สัตว์ และสังขารทั้งหลาย ได้แก่ ความเป็นของไม่เที่ยงพิจารณาสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัด ตรงต่อสภาวะ คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง ที่สิ่งเหล่านั้น เป็นไปตามสภาวะของมันเอง คือ การเห็นไตรลักษณ์^{๑๙}

จากการศึกษาบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้อง เพียงพอต่อการวิจัยครั้งนี้ ทำให้ผู้วิจัยสามารถอาศัยหลักการ แนวคิด เพื่อเป็นฐานข้อมูลในการศึกษา เนื้อหาและสาระสำคัญที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตรสืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้ กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์เสวิสสุทิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ และหนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบหลักธรรมในนันทโกวาทสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

^{๑๙} พระพนงค์ศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข), “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏใน ไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๘.

บทที่ ๒

หลักธรรมในนันทโกวาทสูตร

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่ควรพิจารณาอายตนะ ภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยอาศัยหลักธรรมในนันทโกวาทสูตร ว่าด้วย พระนันทกะให้โอวาท แก่ภิกษุทั้งหลายโดยถาพนำให้ภิกษุทั้งหลายพร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ถามด้วย กล่าวโดยสรุปว่า ท่านสอนให้พิจารณาอายตนะ ภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ในตอนท้ายกล่าวถึงโพชฌงค์ ๗ ประการว่า ถ้าเจริญให้มากแล้ว จะทำให้สิ้นอาสวะ ผู้วิจัยจึงกำหนด ประเด็นหัวข้อการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้ คือ

๒.๑ ความหมายนันทโกวาทสูตร

๒.๒ ธรรมที่ปรากฏในนันทโกวาทสูตร

๒.๓ เปรียบเทียบอุปมาในนันทโกวาทสูตร

๒.๔ ประโยชน์และอานิสงส์ของนันทโกวาทสูตร

๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายนันทโกวาทสูตร

นันทโกวาทสูตร ว่าด้วยโอวาทของพระนันทกะ^๑ ขึ้นนี้ตั้งตามชื่อให้โอวาทซึ่งเป็นสาระของ พระสูตร ท่านพระนันทกะให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายโดยถาพนำให้ภิกษุทั้งหลายพร้อมทั้งเปิดโอกาส ให้ถามด้วย มีความหมายว่า ท่านสอนให้พิจารณาอายตนะ ภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าไม่ เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ในตอนท้ายกล่าวถึงโพชฌงค์ ๗ ประการว่า ถ้าเจริญให้มากแล้ว จะทำให้ สิ้นอาสวะ

พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระนันทกะแสดงถึง ๒ ครั้ง โดยครั้งที่ ๑ ตรัสชมเชยว่า ภิกษุณีฟังแล้วมีใจยินดีทั้งที่ยังมีความดำริไม่บริบูรณ์ เหมือนดวงจันทร์ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ครั้งที่ ๒ ตรัส ชมเชยว่า ภิกษุณีมีใจยินดีและมีความดำริบริบูรณ์ เหมือนดวงจันทร์ในวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ ภิกษุณีที่ได้ คุณธรรมขั้นต่ำสุดเป็นถึงพระโสดาบัน

^๑ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๙๙/๔๕๓.

๒.๒ ธรรมที่ปรากฏในนันทโกวาทสูตร

๒.๒.๑ **อายตนะ๑๒** หมายถึง “สรรพสิ่ง” (สิ่งทั้งปวง, ครบหมด, ทุกสิ่งทุกอย่าง) คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ นี้เรียกว่า สรรพสิ่ง^๒

บัญญัติว่าเป็นโลก คือ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ, หรือบัญญัติว่าเป็นโลก คือ ที่ใดมีหู มีจกม มีลิ้น มีกาย มีใจ มีธรรมารมณ์ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ ที่นั่นก็มีโลกหรือบัญญัติว่าโลก^๓

คำว่า อายตนะ หมายถึง ติดต่อกัน เครื่องติดต่อกัน แตนต่อความรู้ เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่นตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้ หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น จัดเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖^๔

อายตนะ หมายถึง ธรรมที่มีสภาพคล้ายกับยังผลของตนให้เกิดขึ้น ชื่อว่า อายตนะ อายตนะภายใน มี ๖ อายตนะนอกมี ๖ เช่นตากับสีเป็นอายตนะคู่ที่ ๑ กระทบกัน จักขุประสาทคือประสาท ตากับรูปารมณ์ คือสีต่าง ๆ กระทบกันแล้ว ก็ยังสภาพเห็นให้เกิดขึ้น สภาพเห็นนั้นเป็นผลเกิดขึ้น สีกับตากระทบกันการเห็นก็เกิดขึ้น ฉะนั้นประสาทตากับสีจึงเป็นอายตนะ อายตนะที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

อายตนะ หมายถึง ที่เกิด หมายความว่าบุญและบาปอาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิต กับเจตสิกด้วย

อายตนะ หมายถึง ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า ทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

อายตนะ หมายถึง ที่อยู่ หมายความว่า เป็นที่อยู่อาศัยของรูปและนาม รูปและนามอาศัยเกิดขึ้นที่นี้

อายตนะ หมายถึง ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่นตาเห็นรูป ครั้งหนึ่ง ๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุประสาท รูปารมณ์ แสงสว่าง มนสิการ หู ได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ โดย ทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตประสาท สัทธารมณ์ ช่องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่น ก็ต้องอาศัยพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตประสาท คันธารมณ์ ลม และมนสิการ

^๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔/๑๙.

^๓ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๕/๔๘.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๕๔๕.

อายตนะ หมายถึง ทำให้สังขารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏฏสงสารไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรคผล นิพพาน เกิดความมืดมนเพราะอวิชชาทอหุ้ม จึงพากันก่อกรรมทำชั่วอยู่ตลอดไป เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือวิบาก เมื่อวิบากเกิดแล้วก็เล่ห์เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดไปไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ^๕

คำว่าอายตนะมีความหมายว่าเครื่องต่อ และมีความหมายหลายนัยคือ^๖

๑) สยชาติเทศฐฏ เป็นที่เกิด หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อว่าอายตนะอันเป็นเครื่องต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มีเครื่องต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ไม่มีวิถีจิต ไม่มีบุญไม่มีบาป

๒) นิवासฐฏ เป็นที่อยู่ หมายความว่าอายตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตและเจตสิก จิตเจตสิกไม่ได้อาศัยอยู่ที่อื่น

๓) อการฐฏ เกิดแก่สัตว์ทั่วไป หมายความว่า อายตนะนี้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย ไม่เลือกชั้นวรรณะ

๔) สโมสรฐฏ เป็นที่ประชุม หมายความว่า อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกมาประชุมกันมารวมกันมาต่อกันเมื่อใดจิตและเจตสิกก็จะเกิดขึ้นเมื่อนั้น ถ้าอายตนะไม่ประชุมกันไม่ต่อกัน จิตเจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้

๕) การณฐฏ เป็นเหตุให้เกิด หมายความว่า ถ้าไม่มีอายตนะเป็นเหตุเป็นปัจจัยแล้วจิตเจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อมีอายตนะเป็นเหตุเป็นปัจจัย จิตเจตสิกก็เกิดขึ้น เป็นเหตุให้เกิดบุญหรือบาปต่อไป

จะเห็นได้ว่า อายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญที่ทำให้สัตว์ต้องเวียนว่าย ตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประภคติเป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือจะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์ที่ไม่ต้องอาศัยอายตนะนั้นไม่มี อายตนะจำแนกโดยประเภทแห่งทวารก็มี ๖ เป็นอายตนะภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์ก็มี ๖ เหมือนกัน เป็นอายตนะภายนอกรวมอายตนะมี ๑๒ คือ โดยประเภทแห่งทวารโดยประเภทแห่งอารมณ์เป็นอายตนะภายใน ๖ เป็นอายตนะภายนอก ๖^๗

^๕ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ. ๙), หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๗.

^๖ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓, ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๓.

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๖/๑๐๖.

จักขายตนะ	รับรู้อารมณ์เป็น	รูปายตนะ
โสตายตนะ	รับรู้อารมณ์เป็น	สัททายตนะ
ฆานายตนะ	รับรู้อารมณ์เป็น	คันธายตนะ
ชีวนายตนะ	รับรู้อารมณ์เป็น	รสายตนะ
กายายตนะ	รับรู้อารมณ์เป็น	โผฏฐัพพายตนะ
มนายตนะ	รับรู้อารมณ์เป็น	ธัมมายตนะ

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด จักขุทวารเป็นเครื่องต่อ หรือที่ต่อทางจักขุทวาร องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม

๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด โสททวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด ฆานทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม

๔) ชีวนายตนะ ชีวหา ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด ชีวหาทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ชีวหาปสาท เป็นรูปธรรม

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด กายทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท เป็นรูปธรรม

๖) รูปายตนะ รูปารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด รูป (วรรณะ หรือ สี) เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รูปารมณ์ เป็นรูปธรรม

๗) สัททายตนะ สัททารมณ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ สัททารมณ์ เป็นรูปธรรม

๘) คันธายตนะ คันธารมณ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด กลิ่นเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่ คันธารมณ์ เป็นรูปธรรม

๙) รสายนตนะ รสารมณ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รสารมณ์ เป็นรูปธรรม

๑๐) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ สัมผัสต่างๆ เป็นรูปธรรม

๑๑) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้ หมายถึงทวาร องค์ธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)

๑๒) อัมมายตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ธรรม ๖๙ คือ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ และนิพพาน ๑^๘

จิตและเจตสิกทั้งหมดมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ ชื่อว่า นาม ส่วนจักขุประสาทหรือจักขวยตนะและรูปารมณ์หรือรูปายตนะ ชื่อว่า รูป เพราะไม่นุ่มไปสู่อารมณ์ และแปรปรวนเมื่อประสบกับสิ่งที่ตรงกันข้าม มีความเย็น ความร้อน เป็นต้น^๙

โดยปรมาตถธรรม อายตนะอันเป็นอายตนะภายในนั้นเป็นจิตปรมาตถ์ อัมมายตนะอันเป็นอายตนะภายนอกนั้นเป็นรูปปรมาตถ์เจตสิกปรมาตถ์และนิพพาน ส่วนอายตนะที่เหลืออีก ๑๐ นั้นเป็นรูปปรมาตถ์ทั้งหมด รวมอายตนะได้ ๑๒ ได้ปรมาตถธรรมครบทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

อายตนะนี้ มีข้อที่ควรสังเกตอยู่ว่า อัมมายตนะนั้น องค์ธรรมได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ เจตสิก ๕๒ และนิพพาน ๑ รวมเป็นธรรม ๖๙ ด้วยกัน นิพพานเป็นธรรมภายนอกโดยแท้และแน่นอน นิพพานที่เป็นธรรมภายในนั้นไม่มีเลย ส่วนสุขุมรูป ๑๖ และเจตสิก ๕๒ นั้นเป็นธรรมภายในก็มีเป็นธรรมภายนอกก็มี แต่เมื่อก้าวโดยความเป็นอายตนะแล้วถือว่าอัมมายตนะเป็นอายตนะภายนอกทั้งสิ้น เพราะอายตนะหมายถึงเครื่องต่ออันว่าการต่อจะต้องมีของสองสิ่งมาต่อกัน เครื่องต่อสิ่งหนึ่งนั้นมีอยู่ในตัวเราแล้ว จึงเรียกว่าอายตนะภายใน ส่วนเครื่องต่ออีกสิ่งหนึ่งนั้นเป็นสิ่งที่โน้มน้าวเข้ามาต่อจึงถือว่าเป็นของภายนอก มนายตนะเป็นเครื่องต่อภายในจึงได้โน้มน้าวหรือยึดหยุ่นอัมมายตนะเข้ามาให้เกิดความรู้ความเห็นขึ้นดังนี้จึงได้ถือว่าอัมมายตนะเป็นอายตนะภายนอก

โดยทำนองเดียวกันจักขวยตนะองค์ธรรมได้แก่จักขุประสาทรูปนั้นมีอยู่ในสังขารร่างกายของเราที่เป็นธรรมภายใน อยู่ในสังขารร่างกายอื่นก็เป็นภายนอก แม้โสตายตนะ (โสตปสาทรูป) ฆนายตนะ (ฆานปสาทรูป) ชิวหายตนะ (ชีวหาปสาทรูป) กายายตนะ (กายปสาทรูป) ก็มี ทั้งภายในและภายนอกเช่นเดียวกับจักขวยตนะ แต่เมื่อก้าวโดยอายตนะแล้วถือว่าอายตนะทั้ง ๕ คือปสาทรูปทั้ง ๕ เหล่านี้เป็นอายตนะภายในแต่ฝ่ายเดียวเพราะเป็นเครื่องต่อที่มีอยู่ในตัวเราและโน้มน้าวหรือยึดหยุ่นปัญจารมณ์คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ อันเป็นภายนอกเข้ามา จึงทำให้เกิดความรู้ความเห็นขึ้นจึงต้องถือว่า อายตนะทั้ง ๕ เป็นอายตนะภายในปัญจารมณ์ทั้ง ๕ เป็นอายตนะภายนอก

อายตนะภายในมี ๖ เรียกว่า อัชฌัตติกายตนะ ได้แก่

๑) จักขายตนะ ได้แก่ ประสาทตา เป็นธรรมชาติมีความใสในการที่จะรับสีต่าง ๆ

^๘ พระสังฆมณฑลิกะ อัมมาจริยะ, **ปรมาตถโคตติกะ ปริจเฉทที่ ๓, ๗**, หน้า ๑๔๓.

^๙ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญ์ เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสภาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดซีเอไอ เซ็นเตอร์จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗๔.

๒) โสตายตนะ ได้แก่ โสตปสาท เป็นธรรมชาติมีความใสในการรับเสียงต่าง ๆ

๓) ฆานายตนะ ได้แก่ ฆานปสาท เป็นความใสในการรับกลิ่นต่าง ๆ

๔) ชิวหายตนะ ได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นความใสในการรับรสต่าง ๆ

๕) กายายตนะ ได้แก่ กายปสาท เป็นความใสในการรับโณภูฏัพพารมณ์

๖) มนายตนะ ได้แก่ เป็นตัวจิตทั้งหมดธรรมชาติที่รู้อารมณ์ของจิตจัดเป็นมนายตนะ
อายตนะภายนอกมี ๖ เรียกว่า พาหิรายตนะ ได้แก่

๑) รูพายตนะ ได้แก่ สีต่าง ๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางตา ไม่สามารถที่จะไป
กระทบทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายได้

๒) สัททายตนะ ได้แก่ เสียงต่าง ๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางหู

๓) คันธายตนะ ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางจมูก

๔) รสายตนะ ได้แก่ รสต่าง ๆ เป็นธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางลิ้น

๕) โณภูฏัพพายตนะ ได้แก่ โณภูฏัพพารมณ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เป็น
ธรรมชาติที่กระทบเฉพาะทางกาย

๖) อัมมายตนะ ได้แก่ สภาพธรรมที่กระทบทางใจ องค์ธรรมปรมัตถ์ ก็คือ เจตสิก
ทั้งหมด ๕๒ ชนิด แล้วก็รูปละเอียด เรียกว่าสุขุมรูป ๑๖ ตลอดทั้งนิพพาน เป็น อัมมายตนะ

อายตนะ ๑๒ ว่าด้วยการตั้งสติกำหนดพิจารณา อายตนะภายใน ๖ และอายตนะ
ภายนอก ๖ สักแต่ว่าอายตนะเป็นที่ต่อของชีวิต (คือระหว่างรูปกับรูป หรือระหว่างรูปกับนาม ให้ที่
ติดต่อกันเกิดความรู้ทางใจขึ้นได้) และเป็นทีที่ไหลมาของบุญและบาป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา
เป็นเพียงปรมัตถธรรม คือ ชันธ อายตนะ ธาตุ สัจจะ เท่านั้น^{๑๐}

อายตนะภายในภายนอกจัดเป็นคู่กันกระทบกัน ในความหมายของคำว่า อายตนะ อีก
ประการหนึ่ง คือ การกระทำซึ่งจิตและเจตสิกนั้นให้กว้างขวางเจริญขึ้น เมื่ออายตนะภายในและ
ภายนอกกระทบกันแล้ว ก็จะทำให้วิถิจิตเกิดขึ้น ในวิถีหนึ่งก็จะมีจิตเกิดขึ้นหลายชนิดจิตที่เป็นกุศล
บ้าง อุกุศลบ้าง วิบากบ้าง กิริยาบ้าง เกิดขึ้นหลายๆ ชนิด แล้ววิถิจิตนี้เกิดขึ้นวนเวียนหลาย ๆ รอบ^{๑๑}

อายตนะคู่ที่ ๑ อายตนะภายในก็คือประสาทตา อายตนะภายนอกก็คือ รูปารมณ์ คือสี
ต่าง ๆ ที่มากระทบกัน ทำให้เกิดการเห็นขึ้น เกิดสภาพเห็นขึ้น อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม ประสาท
ตาเป็นรูป สีที่กระทบตาก็เป็นรูป สภาพเห็นเป็นนาม ในทางการปฏิบัติก็ให้เจริญสติระลึกถึงรูปนาม

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสิ) , วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริ
การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๗.

รู้รูปรู้นามทางตาก็กำหนดที่สภาพเห็น สภาพเห็นเป็นอย่างไร มันเป็นธรรมชาติที่ฉายออกไปทางตา ไปรับสีต่างๆ เห็นก็จะเห็นสี เห็นรูป ให้เจริญสติเข้าไปรู้ สีเป็นรูป เห็นเป็นนาม

แต่ถ้ารู้เลยไปถึงสิ่งที่เห็นนั้นเป็นคนเป็นสัตว์ เป็นสิ่งของ มีชื่อ มีความหมายต่าง ๆ นั้นเป็น สมมุติบัญญัติ เป็นบัญญัติอารมณ์ ไม่ใช่ปรมัตถอารมณ์ การเจริญวิปัสสนาท่านให้กำหนดที่ปรมัตถ ฉะนั้นควรกำหนดที่สภาพเห็น หรือสีที่กระทบทางตา สีเป็นรูป เห็นเป็นนาม คือไม่พยายามที่จะนึกคิด ออกไปว่าสิ่งที่เห็นนั้นเป็นอะไร เป็นคนเป็นสิ่งของอะไร อย่างนั้นมันไปสู่สมมุติบัญญัติ ให้กำหนดถึง สภาพที่เห็น แต่ในความเป็นจริงมันไม่สามารถจะยับยั้งให้อยู่เพียงแค่นั้น^{๑๒}

อายตนะคู่ที่ ๒ นั้น อายตนะภายใน ได้แก่ โสตายตนะ คือประสาทหู สิ่งที่มากระทบก็คือ อายตนะภายนอก ก็คือ สัททายตนะ คือเสียงต่าง ๆ เสียงมากระทบประสาทหู หูกับเสียงต่อกัน^{๑๓} ซึ่งเป็นรูปธรรมด้วยกัน เสียงเป็นรูป ประสาทหูก็เป็นรูป กระทบกันก็เป็นเหตุให้เกิดสภาพได้ยินขึ้น สภาพได้ยินเป็นนามธรรม เสียงเป็นรูป ประสาทหูเป็นรูป ได้ยินเป็นนาม มนายตนะเป็นนาม ในทาง ปฏิบัติให้เจริญสติระลึกสภาพได้ยิน ได้ยินเสียง ได้ยินก็อย่างหนึ่ง เสียงก็อย่างหนึ่ง แต่ก็ควรจะ กำหนดมาทางสภาพได้ยินเพราะจะทำให้ไม่หลงไปสู่สมมุติบัญญัติได้ง่าย^{๑๔}

อายตนะคู่ที่ ๓ ประสาทจมูกกับกลิ่นต่าง ๆ เป็นรูป ธรรมชาติรู้กลิ่น เป็นนาม กำหนดรู้รูป ที่กลิ่นที่จมูก^{๑๕} ประสาทจมูกก็เป็นรูปกระทบกันแล้วก็เกิดเหตุให้เกิดการรู้กลิ่นขึ้น ตัวรู้กลิ่นนี้เป็น มนายตนะ เป็นจิต แต่เป็นจิตที่เกิดที่จมูก ทำหน้าที่รู้กลิ่น กลิ่นนี้ก็อย่างหนึ่ง รู้กลิ่นก็อย่างหนึ่ง กลิ่น นั้นเป็นรูป รู้กลิ่นเป็นนาม สติก็ระลึก รู้ พอรู้กลิ่นก็ระลึกรู้สภาพ รู้กลิ่น เกิดการรับรู้ทางจมูกขึ้นมา เช่น ตอนกินข้าว กลิ่นกระทบจมูกก็รู้ มันก็จะมึกลิ่นต่าง ๆ แต่ถ้าไปสู่สมมุติบัญญัติ ก็จะรู้ว่ามึกลิ่นอะไร กลิ่นกับข้าวอะไรนึกไป ถ้านึกไปถึงความหมายเป็นสมมุติบัญญัติแล้ว ในขณะที่ไปสู่สมมุติบัญญัติ ขณะนั้นไม่ใช่รู้กลิ่นแล้ว เป็นจิตทางใจ เป็นมนายตนะ คือทำหน้าที่คิดนึกไปสู่สมมุติบัญญัติ เป็นอารมณ์เป็นบัญญัตินั้นเป็นจิต สติก็รู้มาที่จิต กำหนดมาที่ตัวที่ไปรู้ความหมายและถ้ามั่นเลยไปถึง ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ถ้ากลิ่นมันหอมดีก็ชอบใจ ถ้ากลิ่นมันเหม็นก็ไม่ชอบใจ ก็กำหนด ความชอบใจไม่ชอบใจ ซึ่งเป็นธัมมายตนะ การกำหนดรู้ก็จะทำให้เกิดความเป็นปกติขึ้น หรือการทำให้ เห็นธรรมชาติว่า ธรรมเหล่านี้เป็นแต่ธรรมชาติ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล กลิ่นก็เป็นธรรมชาติ รู้กลิ่นก็เป็น

^{๑๒} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๗๘.

^{๑๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิฎฐิ ตามพระ-
เถรอธิบายของท่านสารีบุตรเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๒.

^{๑๔} พระครูเกษมธรรมทัต, วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๗๙.

^{๑๕} อาจารย์แนบ มหานิรันดร์, แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์ หก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๙.

ธรรมชาติ คตินี้ไปถึงเรื่องของกลิ่นก็เป็นธรรมชาติ พอใจก็เป็นธรรมชาติ ไม่พอใจก็เป็นธรรมชาติ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย ดับไปตามเหตุตามปัจจัยนั้น มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา การเห็นลักษณะของมัน กลิ่นมันดับ รู้กลิ่นมันก็ดับ ตัวที่เข้าไปรู้เรื่องราวก็ดับ พอใจก็ดับ ไม่พอใจก็ดับ เพราะเหตุมันดับ การเห็นความเกิดดับมันก็ทำให้เกิดปัญญาว่าไม่เที่ยง บังคับไม่ได้ หนอยืนในสภาพเดิมไม่ได้^{๑๖}

อายตนะคู่ที่ ๔ ประสาทลึ้นกับรสต่าง ๆ ซึ่งเป็นรูปธรรม ธรรมชาติที่รู้รสเป็นนาม การกำหนด รู้รูปรสที่ลึ้น^{๑๗} สภาพรู้รสนั้นเป็นมโนอายตนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นที่ลึ้น ทำหน้าที่รู้รส รสก็อย่างหนึ่ง รสก็อย่างหนึ่ง รสนั้นเป็นรูป รุสนั้นเป็นนาม รสก็เป็นรสต่าง ๆ ไม่รู้ว่าเป็นรสอะไร ประมัตถธรรม แคร่รสต่าง ๆ ก็ไม่รู้ว่าเป็นรสนั้นรสนี้ รสขม รสอะไรต่าง ๆ แคร่รสเท่านั้น นั่นคือประมัตถ์ การกำหนด สติระลึกรู้ เวลากินข้าวรสที่กระทบลิ้น ก็ระลึกรู้สภาพรสรู้รส แต่พอเลยไปสู่สมมุติบัญญัติก็รู้ว่ารสนี้เป็นรสไก่อ้าง รสน้ำปลา รสหวาน เรารู้ รู้ที่ใจ คือ มโนอายตนะ ตัวจิตที่เกิดที่ใจที่ไปคตินี้ก็รู้ว่า เป็นสมมุติบัญญัติต่าง ๆ แล้วถ้ามันเลยไปถึงว่าพอใจไม่พอใจในรสนี้ การกำหนดรู้ความพอใจ อันไหน ไม่ชอบก็กำหนดรู้ความไม่ชอบใจ ซึ่งเป็นธัมมอายตนะเกิดขึ้น^{๑๘}

อายตนะคู่ที่ ๕ อายตนะภายในคือ กายอายตนะ ได้แก่ ประสาทกาย อายตนะภายนอก คือ โสภณอายตนะ เป็นเครื่องกระทบทางกาย มี ปฐวีโสภณพารมณฺ์ เตโชโสภณพารมณฺ์ วาโยโสภณพารมณฺ์ คือ ธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุดินซึ่งมีลักษณะแข็ง แข็งน้อยก็เป็นความอ่อน ธาตุไฟก็มีลักษณะเป็นความร้อน ความร้อนน้อยก็คือความเย็น ธาตุลมมีลักษณะเคร่ง ตึง ตึงน้อยก็คือความหย่อน ฉะนั้นเมื่อมีสิ่งที่มากระทบทางกายก็มีความเย็นบ้าง ร้อนบ้าง อ่อนบ้าง แข็งบ้าง หย่อนบ้าง ตึงบ้าง มากระทบกับกายประสาทซึ่งเป็นรูปธรรม เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ขณะนั่งอยู่ เย็นมากระทบที่แขน ที่ขา ลำตัว ใบหน้า ก็ให้กำหนดรู้ มีความตึง หายใจเข้า หายใจออก หน้าอกหน้าท้องมันตึง หายใจเข้ามันตึง เวลาหายใจออกมันก็หย่อนตัวลง ก็กำหนดรู้ ก้นและขากระทบพื้นรู้สึกแข็งก็กำหนดรู้ มือไปกระทบผ้ารู้สึกว่ามันอ่อน ให้กำหนดรู้ หรือว่ามันรู้สึกตึง ให้กำหนดไป บางทีเคร่งไป จดจ้อง บังคับไป จะเกิดความตึง ตึงที่ศีรษะ ตึงที่หน้าผาก หัวคิ้ว ก็ให้กำหนดความตึง เมื่อรู้สึกตึงกำหนดความตึง กำหนดแบบปกติคือกำหนดแบบไม่บังคับ กำหนดแบบตามสภาวะ ก็จะคลายตัวเป็นปกติ

ฉะนั้น เย็นก็ตาม ร้อนก็ตาม อ่อนก็ตาม แข็งก็ตาม หย่อนก็ตาม ตึงก็ตาม เป็นรูปนาม เมื่อกระทบกับกายประสาท ก็เกิดความรู้สึกขึ้นเป็นกายวิญญาน คือให้รู้สึกเย็น รู้สึกร้อน รู้สึกอ่อน รู้สึก

^{๑๖} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๑.

^{๑๗} อาจารย์แนบ มหานิรานนท์, แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ จก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๙.

^{๑๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๒.

แข็ง รู้สึกละอ่อน รู้สึกตึง นี่ก็เป็นมนายณะที่เกิดขึ้นที่กาย ให้กำหนดรู้ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ให้เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ตัวที่รู้สึก ตัวที่เข้าไปรับรู้เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง เป็นนาม เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เป็นรูป ตัวที่เข้าไปรับรู้เป็นนาม เมื่อกำหนดไม่ทันก็จะเข้าไปสู่บัญญัติ คิดไปว่า ความเย็นนี้มันเป็นลม มาจากพัดลม ร้อนนี้มันมาจากไฟ มาจากแดด แข็งนี้มันเป็นพื้น อย่างพื้นนี้ มันเป็นพื้นหินอ่อน เห็นหน้าตาก็นึกถึงชื่อ ถึงความหมาย นั่นเป็นสมมุติบัญญัติ แต่ในขณะที่จิตไปนึกถึงสมมุติบัญญัตินั้นก็เป็นของจริง คือตัวที่ไปรู้สมมุติบัญญัติเป็นของจริง คือเป็นจิตที่เกิดขึ้น เป็น มนายณะทางใจ สติก็รู้มาที่จิตใจ คือรู้มาที่ตัวรู้เรื่องราวต่าง ๆ อย่างเราสัมผัสผัสอะไรมาทางกาย เราก็จะคิดเรื่อยไปว่าเป็นสิ่งของ เป็นชื่อ เป็นความหมาย เป็นเรื่องราว ก็รู้มาที่ใจ แล้วถ้ามันเลยไปถึงความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ ก็ให้กำหนดรู้ความพอใจ ไม่พอใจ ซึ่งเป็น ัมมายณะ

อายตนะคู่ที่ ๖ คือ มนายณะ กับ ัมมายณะ ใจเป็นนาม ธรรมชาติที่มากกระทบใจมีทั้ง รูปกับนาม เช่น รูปนั่ง นอน ยืน เดิน คู้เหยียด เป็นรูป นามกระทบใจมีมากมาย เช่น นามโกรธ ความโลภ เป็นต้น^{๑๙} การกระทบกันก็ทำให้เกิดรู้เรื่องราวต่าง ๆ ขึ้น การกำหนดรู้จิตใจที่นึกคิด ตัว ัมมายณะที่มากกระทบที่ใจ คือเจตสิกต่าง ๆ รวมทั้งรูปละเอียด คือสุขุมรูป ส่วนนิพพานนั้นยังไม่เกิดขึ้น ถ้าเกิดขึ้นเมื่อไร ก็เป็นอันว่า เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล นิพพานก็เป็น ัมมายณะ มากกระทบที่ใจ สามารถที่จะไปสัมผัสรู้ได้ เมื่อเจริญวิปัสสนามีญาณปัญญาอันแก่กล้าไปถึง โลกุตตรญาณ ก็จะไปรับ นิพพานเป็นอารมณ์ ก็เลสที่มีอยู่ในจิตใจก็จะถูกประหารให้น้อยลง เบาบางลง ฉะนั้นในขณะที่เจริญ สติกำหนดรู้รูปนามอยู่เสมอนี้ มันก็จะสามารถบรรเทาภิเลสไปได้ แต่ถ้าญาณปัญญาเกิดขึ้นจนละกิเลส เป็นขณะ เรียกว่า ตทังคปหาน และเมื่อมรรคจิตเกิดขึ้น จึงจะละโดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉตปหาน อันนี้เป็นเรื่องของชีวิต เป็นเรื่องของธาตุแท้ที่มีอยู่จริง ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นเรื่องที่สามารถ พิสูจน์ได้ เป็นของจริงที่น่าศึกษาน่าเรียนรู้ มันไม่มีอะไรที่น่าศึกษาเท่ากับของจริง ๆ คือเรารู้ของจริง มันก็จะทำให้เราสามารถที่จะพ้นทุกข์ได้ แต่ถ้าไม่ศึกษาไม่เรียนรู้มันไม่เข้าใจรู้แต่สมมุติบัญญัติ สมมุติบัญญัติ มันก่อให้เกิดความโลภ โกรธ หลง แต่ถ้าเข้าใจชีวิตจริง ก็จะทำให้รู้จักว่าปรมัตถธรรม จริง ๆ เป็นอย่างนี้ สมมุติบัญญัติเข้ามารวมเป็นอย่างนี้^{๒๐} แต่ต้องทำไปตามสมมุติบัญญัตินั้น ต้อง เรียกชื่อไปตามชาวโลกที่เขาเรียก ปฏิบัติไปตามสมมุติบัญญัติ แต่ไม่ไปยึดถือ ทำไปตามนั้นนอนโลมไป ตามนั้น แต่ไม่ได้ไปสำคัญมั่นหมายในสิ่งเหล่านั้น เป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล จิตใจมันก็มี ความเบาขึ้น เป็นอิสระ ซึ่งอันนี้ถ้าหากว่าไม่รู้เท่าทัน ก็จะยึดเป็นตัวเป็นตน ใครมากกระทบไม่ได้ มา

^{๑๙} อาจารย์แนบ มหานิรณันท์, **แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๔๐.

^{๒๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสุต), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๘๓.

กระทบก็หาว่าเขาต่ำ เขาแก่ล้ง มีตัวเราเป็นตัวตนอยู่ ฉะนั้นจึงต้องอาศัยการปฏิบัติเพื่อให้เห็นว่าไม่มีตัวตน มีเพียงธรรมชาติเป็นอายตนะซึ่งเป็นรูป เป็นนาม

เมื่ออายตนะภายในซึ่งเป็นแดนรับรู้ มากระทบกับอารมณ์ อายตนะภายนอกซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่าง ๆ ขึ้น เช่น ตาที่กระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่าเห็น หูที่กระทบเสียง เกิดความรู้ เรียกว่าได้ยิน เป็นต้น^{๒๑} ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้อารมณ์ ดังนั้นจึงมีวิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖ คู่ คือวิญญาณทางตาได้แก่การเห็น วิญญาณทางหูได้แก่การได้ยิน วิญญาณทางจมูกได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้นได้แก่รู้รส วิญญาณทางกายได้แก่รู้สิ่งที่มาตึงกับกาย วิญญาณทางใจได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องราวภายในใจ จึงประกอบด้วยอายตนะ ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖^{๒๒} ที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวิญญาณจะต้องอาศัยอายตนะ และอารมณ์กระทบกันจึงจะเกิดขึ้นได้^{๒๓} ก็จริง แต่การที่อารมณ์เข้ามาปรากฏแก่อายตนะนั้น ก็เชื่อว่าทำให้วิญญาณนั้นเกิดขึ้นได้เสมอไป จำเป็นต้องมีความใส่ใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณนั้น ๆ จึงจะเกิดขึ้น เช่น ในบางครั้งบางคราว เวลาหลับสนิท เวลาฟุ้งซ่าน หรือใจลอยไป เสียเวลาใจจดจ่อแน่วแน่อยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนในขณะที่อยู่ในสมาธิ รูปและเสียงเป็นต้นหลาย ๆ อย่างที่ผ่านเข้ามาอยู่ในวิสัยที่จะเห็นที่จะได้ยิน แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่ หรือตัวอย่างง่าย ๆ ในขณะที่เขียนหนังสือใจจดจ่ออยู่ จะไม่รู้สีกส่วนของร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะ และเก้าอี้เลย ตลอดจนมือที่แตะกระดาษ และนิ้วที่แตะปากกา หรือดินสอ ในเมื่อมีอายตนะ และอารมณ์เข้ามาถึงกันแล้ว แต่วิญญาณไม่เกิดขึ้นเช่นนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้ได้เกิดขึ้น การรับรู้จะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่างคืออายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เรียกว่า ผัสสะ หรือ สัมผัส แปลตามรูปศัพท์ว่าการกระทบ แต่มีความหมายทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ พูดอย่างเข้าใจง่ายขึ้น ๆ ผัสสะก็คือ การรับรู้นั่นเอง ผัสสะ หรือสัมผัส หรือการรับรู้^{๒๔} มีชื่อเรียกแยกเป็นอย่าง ๆ ไปตามทางรับรู้คืออายตนะนั้น ๆ จนครบจำนวน ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๕.

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้น กระบวนการธรรมก็จะดำเนินต่อไป เริ่มตั้งแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น ปฏิกริยาอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่าง ๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับในกระบวนการธรรมนี้ สิ่งที่น่าสนใจเป็นพิเศษในการศึกษาขั้นนี้ คือ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา เวทนาจะปรากฏขึ้นได้เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย^{๒๔} คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้นโดยเป็นความสุขสบาย ไม่สบาย หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนานี้ถ้าแบ่งตามทางรับรู้ มี ๖ เท่ากับจำนวนอายตนะ คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น แต่ถ้าแบ่งตามคุณภาพก็จะมีจำนวน ๓ คือ ๑. สุข ได้แก่ สบายชื่นใจ ถูกใจ ๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด ๓. อทุกขมสุข ไม่สุข ไม่ทุกข์ คือเฉย ๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุเบกขา หรือแบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น ๕ อย่างคือ ๑. สุข ได้แก่ ความสบายกาย ๒. ทุกข์ ได้แก่ ความไม่สบายกาย ความเจ็บปวด ๓. โสมนัส ได้แก่ ความสบายใจ ชื่นใจ ๔. โทมนัส ได้แก่ ความไม่สบายใจ เสียใจ และ ๕. อุเบกขา ได้แก่ เฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

การรับรู้อารมณ์ เป็นสิ่งที่จำเป็นซึ่งช่วยให้มนุษย์มีความสามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี ในกระบวนการรับรู้นี้ เวทนามีเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่งโดยจะทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกให้ทราบว่า อะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิตควรหลีกเลี่ยง อะไรเกื้อกูลแก่ชีวิต ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ดำเนินต่อไป^{๒๕} ทุก ๆ ครั้งที่มีการกำหนดรู้ถึงความรู้สึกหรือเวทนาที่เกิดขึ้นภายในจิตใจและกายไม่ว่าจะเป็นความสุข ดีใจ ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา หรือความทุกข์ใจ ความไม่สบายใจ ความเสียใจ ซึ่งเรียกว่า ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกที่เป็นกลาง ๆ หรือเฉย ๆ ซึ่งเรียกว่า อุเบกขาเวทนา^{๒๖}

จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการธรรมจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้นเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทีเดียว และในสถานะเช่นนี้เวทนานั้นเป็นองค์ธรรมที่มี

^{๒๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๙๐/๑๔๖.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๗.

^{๒๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **รจนา จรูญ ธรรมดา แปล, วิปัสสนาธุระ หลักการปฏิบัติ-วิปัสสนา**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒๐.

บทบาทสำคัญมาก กระบวนการที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร ต้องขึ้นต่อกับบทบาทของเวทนาว่าจะมีลักษณะอย่างไร ทั้งนี้พอจะตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า^{๒๗}

๑) กระบวนการที่สืบเนื่องมาจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ ระหว่างกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์กับกระบวนการสังสารวัฏ ในกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ เวทนานั้นมีบทบาทเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยๆ อย่างหนึ่งที่จะช่วยให้เกิดความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ ส่วนในกระบวนการสังสารวัฏ เวทนาเป็นปัจจัยตัวเอก ที่มีอิทธิพลครอบงำของความเป็นไปของกระบวนการทั้งหมด กล่าวได้ว่ามนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไรและทำการอะไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา หรือชีวิตจะเป็นอย่างไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา นอกจากนั้นในกระบวนการสังสารวัฏนี้ มนุษย์ก็ได้หยุดอยู่เพียงแค่ว่าเป็นผู้รับรู้อารมณ์เพื่อเกี่ยวข้องกับโลกอย่างได้ผลดีเท่านั้น แต่ได้ก้าวต่อไปสู่ความเป็นผู้เสพเสวยโลกด้วย

สำหรับกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์นั้น ถ้าจะพูดให้ละเอียดชัดเจนตามหลัก ก็ต้องตัดตอนที่ช่วงต่อจากผัสสะนี้ด้วยเหมือนกัน ถือว่าการรับรู้เกิดขึ้นเสร็จสิ้นแล้วที่ผัสสะ ช่วงต่อจากผัสสะนี้ด้วยเหมือนกัน ถือว่าการรับรู้เกิดขึ้นเสร็จสิ้นแล้วที่ผัสสะ ดังนั้นกระบวนการต่อจากนี้ไปจึงแยกได้เป็นอีกตอนหนึ่ง และขอเรียกชื่อว่า กระบวนการญาณทัศนะ หรือกระบวนการแบบวิวิธภูมิเป็นคู่ปฏิบัติกับกระบวนการสังสารวัฏ แต่กระบวนการแบบวิวิธภูมิ เป็นเรื่องการแก้ปัญหาชีวิต

๒) กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะนั้น เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม ระหว่างความดีกับความชั่ว ระหว่างกุศลกับอกุศล ระหว่างความหลุดพ้นเป็นอิสระ กับการหลงติดหมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

เมื่อกล่าวถึงส่วนอื่นๆ ของกระบวนการแล้ว ก็ต้องย้อนกลับไปพูดถึงอายตนะอีก เพราะกระบวนการต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้น ต้องอาศัยอายตนะ เริ่มต้นที่อายตนะ เมื่อว่าองค์ธรรมอื่น ๆ ที่สำคัญ ก็ต้องว่าอายตนะสำคัญเหมือนกัน เช่น เมื่อว่าด้วยเวทนาเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการแบบเสพเสวยโลก อายตนะก็ย่อมมีความสำคัญมากด้วยเช่นกัน เพราะอายตนะเป็นแหล่งหรือเป็นช่องทางที่อำนาจให้เวทนาเกิดขึ้น เวทนาเป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ อายตนะเป็นแหล่งอำนาจสิ่งที่มุ่งประสงค์นั้น

มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายมีการเวียนว่าย ตายเกิด อย่างไม่มีที่สิ้นสุดก็เพราะมีอายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญ ตาต่อกับรูป หูต่อกับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสัมผัสใจต่อกับธรรมารมณ์อันเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนาม และส่งผลให้เป็นบุญและบาป เป็นทุกข์หรือจะพ้นจากทุกข์ ก็ต้องอาศัยอายตนะ ๑๒ ทั้งสิ้น

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับละขยายความ, หน้า ๓๘.

๒.๒.๒ วิทยญาณ ๖ ภิกษุที่ได้ฟังธรรมจากพระสารีบุตรและได้ถามปัญหาท่านพระสารีบุตรว่า จะพึงมีอยู่หรือ พระสารีบุตรตอบว่า พึงมีอยู่ เมื่อใดพระอริยสาวกรู้ชัดวิทยญาณ เหตุเกิดแห่งวิทยญาณ ความดับแห่งวิทยญาณ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิทยญาณนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกรู้ก็ชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรมวินัยนี้ ประเภทแห่งวิทยญาณมีดังนี้

๑) จักขุวิทยญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา
๒) โสทวิทยญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู
๓) ขานวิทยญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
๔) ชิวหาวิทยญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
๕) กายวิทยญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
๖) มโนวิทยญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

คำว่าวิทยญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทั้งปวง เป็นความรู้ลึกหรือรับรู้ถึงสิ่งต่างๆ แต่ไม่ได้หมายถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง หรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญาเป็นเพียงแค่การรับรู้อารมณ์ที่มากระทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด วิทยญาณทางตาก็คือวิทยญาณเห็น วิทยญาณทางหูก็คือวิทยญาณได้ยิน วิทยญาณทางจมูกก็คือวิทยญาณได้กลิ่น วิทยญาณทางลิ้นก็คือวิทยญาณรู้รส วิทยญาณทางกายก็คือวิทยญาณรู้สัมผัส วิทยญาณทางสมอง ก็คือวิทยญาณนึกคิด เมื่อกล่าวถึงวิทยญาณยังมีศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของวิทยญาณ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอยู่ ๑๐ คำ คือ^{๒๘} จิต มโน หทัย มนัส ปณฺหระ มนายตนะ มนินทริย วิทยญาณขันธ มโนธาตุ และวิทยญาณธาตุ ทั้ง ๑๐ คำ มีความเหมือนกันโดยอรรถ แต่ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น

มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิทยญาณ เมื่อใดพระอริยสาวกรู้ชัดวิทยญาณ เหตุเกิดแห่งวิทยญาณ ความดับแห่งวิทยญาณ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิทยญาณ เมื่อนั้นท่านก็จะละราคานุสัยโดยประการทั้งปวง ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกรู้ก็ชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรงมีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้^{๒๙}

- ๑) วิทยญาณเป็นปัจจัยอันสำคัญที่ทำให้มีสิ่งที่เราเรียกกันว่า นามรูป
- ๒) มีหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส กาย ใจ

^{๒๘} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔/๓.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖-๙๗.

๓) มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์และทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และการเปลี่ยนแปลงกุศลหรืออกุศล

๔) เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะ เมื่อมีอารมณ์กระทบปราศจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน คือ เป็นอนัตตา

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณ์ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ(การรับรู้ทางตา) วิญญาณเกิดที่ขึ้นเพราะอาศัย สัททารมณ์ ก็เรียกว่า โสทวิญาณ(การรับรู้ทางหู) วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัย ชานารมณ์ ก็เรียกว่า ชานวิญาณ (การรับรู้ทางจมูก) วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัย รสารมณ์ก็เรียกว่า ชิวหาวิญาณ (การรับรู้ทางลิ้น) วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโผฐัพพารมณ์ ก็เรียกว่า กายวิญาณ (การรับรู้ทางผิวหนัง) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมารมณ์ก็เรียกว่า มโนวิญาณ (การรับรู้ทางใจ) อุปมาเหมือนกับไฟเกิดขึ้นเพราะอาศัยเชื้ออะไร ก็เรียกว่า ไฟ ตามเชื่อนั้นๆ เช่นไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยไม้ก็เรียกว่า “ไฟไม้” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยป่าก็เรียกว่า ไฟป่า ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหญ้าก็เรียกว่า “ไฟหญ้า” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมูลโคก็เรียกว่า “ไฟมูลโค” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยแกลบก็เรียกว่า “ไฟแกลบ” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหยากเยื่อก็เรียกว่า ไฟหยากเยื่อ^{๓๐}

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คำว่า วิญญาณ แปลว่า การรู้แจ้งอารมณ์ในทางทวารต่างๆ ซึ่งหมายถึงธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ ทางตาได้แก่การเห็น ทางหูได้ยิน ทางจมูกได้กลิ่น ทางลิ้นได้ร่ำรส ทางกายได้การสัมผัส ทางใจได้ความนึกคิด ในพุทธธรรม ก็ให้ความหมายของวิญญาณนั้นมีนัยคล้ายกับพระไตรปิฎกว่า เมื่ออายตนะภายใน ซึ่งเป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ อายตนะภายนอก ซึ่งเป็นที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพาะ ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า วิญญาณ แปลว่าความรู้แจ้ง คือ การรู้อารมณ์ ดังนั้นวิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖^{๓๑} คู่ วิญญาณทางตา ได้แก่ เห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ ร่ำรส วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สัมผัสทางกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ

ความสำคัญของวิญญาณก็คือ เป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่างๆได้ และมันเป็นความรู้ประเภทเย็นพื้นหรือเป็นตัวหลักของประเภทของความรู้ ซึ่งเป็นฐานทางเดินให้กับนามขันธ์อื่นๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับนามขันธ์อื่นทั้งหมด^{๓๒} หมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ที่เป็นปฐมเหตุหรือความรู้เริ่มแรกนั้นก็คือเมื่อเห็น เมื่อได้ยิน เป็นต้น (ช่วงนี้เกิดวิญญาณขึ้น) จึงรู้สึกขึ้นใจ

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^{๓๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๘.

หรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบและได้คิดปรุงแต่งไปต่างๆ นานา (สังขาร) เช่น เห็นน้ำตก (วิญญาน) มีความรู้สึกสบายชื่นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าน้ำตกมีสีขาวใสสะอาด ชอบใจไม่อยากให้เวลาผ่านไป ความมืดเข้ามาโกรธความมืดนั้น คิดหาวิธีที่จะทำให้เห็นน้ำตกใสสะอาดนั้นสบายๆ ชัดเจนและนานๆ (สังขาร) ที่รู้ตามคือรู้ควบเข้าไปตามกับกิจกรรมของขั้นอื่นๆ (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาน) หมายรู้ว่าอย่างนั้นเป็นสุขอย่างนี้เป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งเจตจำนงไป (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ย่นพื้น ซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามขั้นอื่นๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญาน

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักการสำคัญของวิญญานมีอยู่ ๒ อย่างคือ^{๓๓}

๑) วิญญานที่ยังเป็นธาตุตามธรรมชาติมีลักษณะประภัสสร

๒) วิญญานที่ถูกปรุงแต่งโดยสังขาร หรือถูกอวิชชาปรุงแต่งเป็นความรู้สึกทางอายตนะ และวิญญานนี้ก็จะเปลี่ยนชื่อไปตามอายตนะนั้นๆ เช่น วิญญานทางตา วิญญานทางหู ดังกล่าวแล้ว วิญญานเป็นปัจจัยที่สำคัญทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า นามรูปขึ้น และทำหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก^{๓๔} ทั้ง ๒ มีหน้าที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และก็คลุกเคล้าอยู่กับอารมณ์นั้น จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลขึ้น รวมความว่าความสำคัญของวิญญานในความหมายแรกคือการเพ่งเล็งถึงนิพพานได้ ส่วนความสำคัญของวิญญานที่ ๒ เป็นวิญญานที่อันตรายมาก ถ้าหม่อมมนุษย์ไม่เข้าใจวิญญานในส่วนที่ ๒ นี้ก็จะเกิดความทุกข์ทั้งปวงหรือตกนรก ซึ่งเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร

วิญญานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก สอดคล้องกับนักปราชญ์รุ่นหลัง ก็คือวิญญานหมายถึงความรู้สึก (ความรู้สึก คือ เวทนา) ทั่วๆ ไปของจิตใจ วิญญาน แปลว่ารู้แจ้งอารมณ์ทั้ง ๖ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เท่านั้น มิได้แปลว่าผี เจตภูต อัตตาที่ไม่รู้จักดับไปตามร่างกายที่แตกสลาย^{๓๕} วิญญานยังหมายถึงจิตที่ทำหน้าที่รู้สึกที่ตา ที่หู ที่จมูก ที่ลิ้น และที่กายทั่วๆ ไป ตลอดจนถึงที่ใจของตนเองด้วย วิญญานขั้น ๕ แปลว่ากองแห่งวิญญาน เป็นศัพท์ ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติใช้ในขั้น ๕

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด), หน้า ๑๘๒.

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ปรมัตถสภาวะธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมมิก จำกัด), หน้า ๕๔.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๑/๑๓๒

วิญญาน^{๓๖} ในด้านคำศัพท์ หมายถึง การรู้อารมณ์ได้อย่างหลากหลาย ซึ่งโดยความหมาย แปลว่าความรู้สึก หรือความรู้ถึงสิ่งต่างๆ มาจากรากศัพท์ว่า วิ แปลว่า วิเศษ แจ่ม ต่างๆ ญาณ แปลว่า ความรู้ (วิ + ญาณ ซ้อน ญ สำเร็จรูปเป็นวิญญาน) ความรู้ในที่นี้ ไม่ได้ หมายถึงความเข้าใจ หรือ รูปแบบสัญญา แต่เป็นเพียงแค่การรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบ ฉะนั้น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสและความนึกคิด ก็คือวิญญาน หมายความว่า เมื่อตาเห็น ก็คือวิญญานเห็น หูได้ยิน ก็คือวิญญานได้ยิน จมูกได้กลิ่น ก็คือวิญญานได้กลิ่น ลิ้นรู้รส ก็คือวิญญานรู้รส กายรู้สัมผัสก็คือ วิญญานรู้สัมผัส สมอณิกคิดก็คือวิญญานนึกคิด

วิญญาน เป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่างๆได้และมันเป็นความรู้ประเภทยืนพื้นหรือเป็นตัวหลักของความรู้ซึ่งเป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามชั้นอื่นๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด หมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตามที่เป็นปฐมเหตุ หรือความรู้เริ่มแรกเท่านั้นคือเมื่อเห็นเมื่อได้ยินเป็นต้น (ช่วงนี้เกิด วิญญานขึ้น)จึงรู้สึกสนใจหรือปีบคันใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบ และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ

เมื่อว่าโดยอาการของวิญญานมันเป็นสิ่งหนึ่งที่ประกอบด้วยเจตสิก ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงไป เกิดขึ้น ดับไปตามเจตสิก และที่สำคัญมันมีถ้า คือความเป็นที่อาศัย มีอาการควบคุมยาก รักษายาก มีปกติเที่ยวไปดวงเดียวในที่ไกลรวดเร็วเหมือนสายฟ้าแลบ มีอารมณ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว มีความ เอนเอียง หรือไหลไปสู่แสแห่งความใคร่ วิญญานจึงมีเพียงประเภทเดียว

วิญญาน ก็มีเพียงระดับเดียว คือระดับการรับรู้ ทางอายตนะ แต่จำแนกออกตามแหล่งที่เกิด ๖ ประเภท เหมือนไฟ มีระดับเดียว แต่แบ่งตามเชื้อเพลิง เช่น ไฟฟืน ไฟถ่าน ไฟแก๊ส เป็นต้น วิญญานที่เกิด ในอายตนะทั้ง ๖ มีความสัมพันธ์กับอารมณ์ ๖ เกี่ยวเนื่องกันหลักการพัฒนาวิญญาน หรือหลักการพัฒนาที่อยู่ ๓ ขั้นตอนอันได้แก่ ระดับศีล เพื่อให้เป็นพื้นฐานที่ดีที่จะรองรับความเป็นสมาธิ เพราะ ฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงถือศีลเพื่อความเป็นสมาธิ ระดับสมาธิ เพื่อไม่เป็นสัลลพตปรามาสแต่กลับมาเป็นสมาธิในพระพุทธศาสนา มีลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์คือ เป็นเรื่องของธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎของธรรมชาติการทำให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ และการพัฒนาวิญญานก็เพื่อความเป็นสมาธิที่ถูกต้องระดับปัญญา เพื่อการพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง เป็นความลึกซึ้งจนหลุดไปจาก ความลึกลับนั้น ไม่ติดอยู่ที่ปาฏิหาริย์นั้น เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญอันชอบซึ่งตรงกับคำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ^{๓๗} ซึ่งแปลว่าความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง เป็นเครื่องเจาะแทงความลึกลับทะลุเข้าไปถึงความลึกซึ้งที่สุดจนพบความถูกต้องถึงที่สุดในเรื่องของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวล, หน้า ๓๖๓.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวล, หน้า ๓๖๔.

อนัตตา ถ้ามีปัญหาแล้วไม่ปรุงแต่ง การรู้เรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ก็คือรู้เรื่องความทุกข์อันเกี่ยวเนื่องกับการพัฒนาวิญญาน เพราะว่าอยู่ในหลักการของไตรสิกขาในการพัฒนาวิญญานให้รู้เรื่องทุกข์ก็เพื่อให้ดับเหตุแห่งความทุกข์ และข้อประพฤติปฏิบัติให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ นิพพาน

วิญญานที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางอายตนะนั้นเกิดจากเหตุและปัจจัย และการดับไปของวิญญาน เพราะขาดเหตุและปัจจัย การเกิดและดับของวิญญาน จึงขึ้นอยู่กับเหตุและปัจจัย ดังนั้นสภาพของวิญญาน จึงมีการเกิดดับอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือมีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะและดับไปในที่สุด

๒.๒.๓ ไตรลักษณ์ “ตถาคต (พระพุทธเจ้า)ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยามว่า

สังขารทั้งปวง	ไม่เที่ยง
สังขารทั้งปวง	เป็นทุกข์
ธรรมทั้งปวง	เป็นอนัตตา

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักธรรมนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจงทำให้ ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ไตรลักษณ์เป็นลักษณะร่วม แก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ ที่เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่มิได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ไม่ว่าสังขตะคือสังขาร หรือสังขตะคือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา เสมอกันทั้งสิ้น

เพื่อเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ โดยย่อดังนี้

๑) อนิจจตา ความไม่เที่ยงความไม่คงที่ความไม่ยั่งยืนภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยอาการที่เกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดตัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เขาไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปทาน

๓) อนัตตตา ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนจริงแท้ที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสั่งบังคับไม่ได้

สิ่งทั้งหลายทั่วไป มีอยู่เป็นไปในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเกิดดับสืบทอดกันไปตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อแต่ละสิ่งแต่ละส่วนที่สัมพันธ์กัน เกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุและปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดตัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นไปในรูปกระแสที่เกิด

ดับอยู่ตลอดเวลา ขึ้นต่อเหตุและปัจจัยเช่นนี้ก็ตาม ไม่ขึ้นต่อเหตุปัจจัยก็ตาม ก็มีภาวะที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมันอยู่แล้ว จึงย่อมไม่มีตัวตนอะไร ที่เหมือนกับมาแฝงมาซ้อนมาคุม ดังเป็นเจ้าของ ครอบครองสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไร ๆ ได้ตามที่ปรารถนา

หลักในไตรลักษณ์ เป็นกฎธรรมชาติไม่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า จะอุบัติขึ้น หรือไม่ หลักไตรลักษณ์ยังคงมีอยู่^{๓๘} หลักไตรลักษณ์ มีความสำคัญเท่ากันกับหลักปฏิจจสมุปบาท ก็เนื่องจากธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้เป็นกฎเดียวกัน^{๓๙} แต่แสดงต่างมุมมอง เพื่อให้เข้าถึงความจริงอย่างเดียวกัน ไตรลักษณ์ เรียกว่า สามัญลักษณ์ คือ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขาร ธรรมนิยาม ๓ กำหนดแห่งธรรมดา ความ เป็นไปอันแน่นอนโดยธรรมดา ของกฎธรรมชาติ พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม หลักทั้ง ๓ คงมีอยู่ เป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าเป็นเพียงแต่บุคคลผู้ทรงค้นพบและนำมาเปิดเผย

เรื่องไตรลักษณ์ เป็นคำสอน ที่ใช้กับทุกสิ่งทุกอย่าง พระพุทธองค์ ทรงสอนในเรื่อง ไตรลักษณ์ ที่เป็นลักษณะที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ ที่ประกอบด้วย รูปธรรมและนามธรรม เพราะ หลักธรรม คำสอนของพระพุทธองค์ เป็นสัจธรรมของชีวิต ที่สอนให้มนุษย์ ได้รู้ชีวิตตามความเป็นจริง ดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับความเป็นจริง เพื่อนำชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์ ที่เรียกว่า พระนิพพาน ซึ่งเป็น จุดหมายสูงสุดของชีวิต

หลักธรรมนิยาม ที่แสดงไตรลักษณ์ หรือ สามัญลักษณ์ ๓ ตามแนวหลักฐาน ที่มีอยู่ใน คัมภีร์ต่างๆ ดังนี้

- ๑) สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
- ๒) สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์
- ๓) ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็น อนิจจลกฺขณ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจา หรือ อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็น อนิจจา หรือ อนิจจัง เรียกเป็นคำศัพท์ ตามบาลีว่า อนิจฺจตา ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจ ลักษณะ

สังขารทั้งหลาย เป็นทุกข์ ในหลักภาษาไทย ใช้ทุกขัง ความเป็นทุกข์ ความเป็นของที่ไม่ คงทนอยู่ไม่ได้ ความเป็นภาวะมีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือ ภาวะที่เป็นทุกข์ เรียกเป็นคำศัพท์ ตามบาลี ว่า ทุกฺขตา คือ ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ

^{๓๘} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๒.

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ความเป็นอนัตตา คือ ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือ ภาวะที่เป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ ตามบาลีว่า อนตตตา ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนตตลักษณะ

สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง มีอันแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ทนอยู่ไม่ได้ต้องเสื่อมไปและดับไปในที่สุด (จึงเป็นทุกข์ถ้าไปอยากไปยึด ด้วยตัณหาอุปาทาน) เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน(ตัวตน-หมายถึงสิ่งต่างๆ ทั้งหลายทุกชนิด รวมถึงตัวตน ของเราดวย) ที่เป็นแกนแหลวเกิดแต่เหตุปัจจัยต่างๆ มาประชุมปรุงแต่งกัน ชั่วระยะเวลาหนึ่ง และเมื่อเหตุปัจจัยเหล่านั้นมีอันแปรปรวนเสื่อมไปและดับไปตามสภาวธรรม ตัวตนนั้นก็ ต้องแปรปรวน เสื่อม และดับไปตามเหตุและปัจจัยนั้นในที่สุด

๒.๒.๔ โขชนงค์ ๗ หมายถึงธรรมหรือข้อปฏิบัติเพื่อยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ กล่าวคือ การถึงที่สุดแห่งการดับทุกข์หรือการตรัสรู้ อันมี ๗ ประการ ซึ่งเมื่อการปฏิบัติอย่างถูกต้องดีงามก็ดำเนินไปตามหลักอภัยปิฎกหรือปฏิจจสมุปบันธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย โขชนงค์ ๗ ประการเหล่านี้ เป็นธรรมทำให้มีจักขุ ทำให้มีญาณ ส่งเสริมความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นข้าความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน”^{๔๐}

โคชนงค์เหมือนอวัยวะในร่างกายซึ่งมีทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทวารเหล่านี้แปลว่า ประตู คือ ประตูที่ทำให้รู้อารมณ์ เช่น ตา ทำให้พบเห็นสิ่งต่างๆ หูทำให้ได้ยินเสียง หากเราขาดทวารเหล่านี้ ก็จะไม่อาจจะรู้อารมณ์ได้ โขชนงค์จัดเป็นธรรมที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนา เพราะถ้านักปฏิบัติขาดการอบรมโคชนงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ ก็คล้ายกับคนที่ขาดทวาร ๖ เขาไม่อาจเห็นได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกคิดเรื่องราวได้ เพราะโคชนงค์เหมือนทวารที่ทำให้รู้อารมณ์ได้ โขชนงค์มี ๗ ประการ คือ

๑) สติสัมโพชนงค์	องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ สติ
๒) ฌัมมวิจยสัมโพชนงค์	องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ การรู้เห็นธรรม
๓) วิริยสัมโพชนงค์	องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความเพียร
๔) ปิติดิสัมโพชนงค์	องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความอิมใจ
๕) ปัสสัทธิสัมโพชนงค์	องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความสงบ
๖) สมาธิสัมโพชนงค์	องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความตั้งมั่น
๗) อุเบกขาสัมโพชนงค์	องค์แห่งการรู้แจ้ง คือ ความวางเฉย

ธรรม ๗ ประการที่ควรเจริญ^{๔๑} คือ สัมโพชนงค์ ๗ อันได้แก่ สติสัมโพชนงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) ฌัมมวิจยสัมโพชนงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพิน

^{๔๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐๒/๑๓๗.

^{๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๔๗.

ธรรม) วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ปิตติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิมใจ) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ) สมานิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตให้มั่น) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจให้เป็นกลาง) คือธรรม ๗ ประการที่ควรเจริญ

การเจริญโพชฌงค์ ๗ คือ การเจริญสติโดยการกำหนดรู้อาการทางกายและจิตอย่างถูกต้องและต่อเนื่องประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ (การทำให้เข้าใจโดยอุบายอันแยบคาย) และพหุสีกาโร (การทำให้มากๆ บ่อยๆ เนื่อง ๆ) ยังเป็นเหตุอื่นๆ อันเป็นที่มาของโพชฌงค์ อันได้แก่

- ๑) การระลึกได้ที่เป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์
- ๒) การพิจารณาสภาวธรรมที่เป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
- ๓) ความเพียรเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์
- ๔) ความปิติปลาบปลื้มใจเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า ปิตติสัมโพชฌงค์
- ๕) ความสงบสุขทั้งกายและใจเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
- ๖) ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า สมานิสัมโพชฌงค์
- ๗) ความวางเฉยเป็นเหตุให้ได้มัคคญาณ เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในอรรถกถาโพชฌงค์สังยุต^{๔๒} ได้กล่าวไว้ว่า โพชฌงค์เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งความตรัสรู้หรือองค์ธรรมของผู้ตรัสรู้ มีคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า ธรรมสามัคคีนี้น่าท่านเรียกว่า โพธิ เพราะอธิบายไว้ว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี กล่าวคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมานิ อุเบกขา ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะทั้งหลายมี ความหุดหู่ อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน ปติภูฐานะ ความตั้งอยู่ กามสุขัลลิกานุโยค ทำความเพียรในกามสุข อตตกิลมณานุโยค ทำความเพียรในการทำตนให้ลำบาก อุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าชาติสูญ สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง และ อภินิเวส ความยึดมั่นเป็นต้น เมื่อธรรมสามัคคีเกิดขึ้นอยู่ในขณะแห่งมรรคที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ บพว่า พุชมติ มีอธิบายว่า พระอริยสาวก ย่อมลุกขึ้นจากความหลับคือกิเลสสันดาน คือตรัสรู้อริยสัจ ๔ หรือย่อมกระทำให้พ้นจากให้แจ้งสมดังที่ท่านกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ชื่อว่า โพชฌงค์เพราะเป็นองค์แห่งความตรัสรู้ กล่าวคือธรรมสามัคคีเหมือนองค์แห่งฉนวนและองค์แห่งมรรคเป็นต้น ส่วนพระอริยสาวก เรียกว่า โพธิ เพราะอธิบายว่าย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีนี้นี้ มีประการตามที่กล่าวแล้วชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ของผู้ตรัสรู้นั้นบ้าง เหมือนองค์แห่งเสนาและองค์แห่งรถเป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ จึงได้กล่าวไว้อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ของบุคคลผู้ตรัสรู้ ถ้ามว่า ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่าอย่างไร ต่อว่า ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปเพื่อการตรัสรู้ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ เพราะอรรถ

^{๔๒} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๑๘๒.

ว่า ตรัสรู้ตามเพราะอรรถว่า ตรัสรู้เฉพาะ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ พึงทราบอรรถแห่งโพชฌงค์ แม้โดยนัยแห่งปฏิสัมพันธ์เป็นต้น

โพชฌงค์นั้นมีมากมายหลายอย่าง เพราะโพชฌงค์อยู่ในโพธิปักขิยธรรมอันเป็นทั้งวิปัสสนาญาณโดยตรงและสมถฌานโดยอ้อม ในโพชฌงค์สังยุตพระพุทธรองค์ทรงตรัสไว้ในทิมวันตสูตร แห่งปัปพตวรรคว่า “ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลาย”^{๔๓} ในกุนทลียสูตร แห่งปัปพตวรรคว่า “มีวิชาและวิมุตติเป็นอันสูงส่ง”^{๔๔} ในภูฏานสูตร แห่งปัปพตวรรคว่า “ผู้เจริญโพชฌงค์ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน”^{๔๕} ในอุปัฏฐาสูตร แห่งปัปพตวรรคว่า “โพชฌงค์ ๗ ที่ปรารถนาก็แล้วย่อมให้อยู่ผาสุก”^{๔๖} ในปฐมอุปัฏฐาสูตร แห่งปัปพตวรรคว่า “โพชฌงค์ ๗ ไม่เกิดนอกจากการปรากฏแห่งพระตถาคต”^{๔๗} ในทุติยอุปัฏฐาสูตร แห่งปัปพตวรรคว่า “โพชฌงค์ ๗ ไม่เกิดนอกวินัยของพระสุคต”^{๔๘}

การหลุดพ้นด้วยปัญญาวิมุตติและเจโตวิมุตติ^{๔๙} เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตหรือด้วยกำลังสมาธิ (แต่ถึงอย่างไรก็ตามต้องเกิดปัญญาวิมุตติ จึงจักทำให้เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ คือ ไม่กลับกลายได้อีกต่อ) เช่น สมาบัติ ๘ เป็นเจโตวิมุตติ อันละเอียดประณีต (สันตเจโตวิมุตติ) ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความหลุดพ้นที่บรรลุด้วยการกำจัดอวิชชาลงได้ ทำให้สำเร็จจอร์หัตตผล และทำให้เจโตวิมุตติ เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ คือ ไม่กลับกลายได้อีกต่อไป

โพชฌงค์ ๗ อยู่ในโพธิปักขิยธรรมอันเป็นทั้งวิปัสสนาญาณโดยตรง และสมถฌานโดยอ้อม อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติ ให้บริบูรณ์ได้ โพชฌงค์ ๗ นี้บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้

๒.๓ เปรียบเทียบอุปมาในนันทโกวาทสูตร

๒.๓.๑ เปรียบเทียบอายตนะ ๑๒ อุปมาด้วยมือและเท้า พระพุทธรองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมือทั้ง ๒ นั้นมีอยู่ การจับและการวางก็ปรากฏ เมื่อเท้าทั้ง ๒ มีอยู่ การก้าวไปและการถอยกลับก็ปรากฏ เมื่อข้อทั้งหลายมีอยู่ การคู้เข้าและการเหยียดออกก็ปรากฏ เมื่อท้องมีอยู่ ความหิว

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๕/๑/๑๘๔/๓๕๖.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๕/๑/๓๙๙/๒๑๐.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๕/๑/๔๐๑/๒๑๔.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๕/๑/๔๐๓/๒๑๕.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๕/๑/๔๐๗/๒๑๗.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๕/๑/๔๐๘/๒๑๘.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน อ.ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๐/๑๑๕.

และความกระหายย่อมปรากฏ แล้วตรัสอธิบายต่อไปอีกว่า ข้อนี้นี้ฉันนั้นเหมือนกัน แม้เมื่ออายตนะภายใน ๖ มีอยู่ สุขและทุกข์ในภายในเพราะสัมผัส ๖ นั้นเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีทั้ง ๒ ไม่มีการจับและการวางก็ไม่ปรากฏ เมื่อเท่าทั้ง ๒ ไม่มีการก้าวไปและการถอยกลับก็ไม่ปรากฏ เมื่อข้อทั้งหลายไม่มี การคู้เข้าและการเหยียดออกก็ไม่ปรากฏ เมื่อท้องไม่มี ความหิวและความกระหายก็ไม่ปรากฏ เมื่ออายตนะภายใน ๖ ไม่มีความสุขและทุกข์ในภายใน เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ย่อมไม่เกิดขึ้นเลย ฉันนั้นก็เหมือนกัน^{๕๐} จากอุปมาดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นว่าเมื่อมีมือก็ต้องมีการจับการวาง เมื่อมีตาก็มีการยึดถือทางตา แล้วก็ต้องเป็นทุกข์ ถ้ามีการปล่อยวางทางตาที่ไม่เป็นทุกข์ จะเห็นรูปอะไรชนิดไหนก็ไม่เป็นทุกข์ และก็เช่นเดียวกับการมี หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งก็ทำให้เกิดการยึดมั่นถือมั่นทางอายตนะ ดังนั้นการมีสติสัมปชัญญะ สมาธิ และปัญญา เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง เพื่อจะเป็นเครื่องมือให้เราสัมผัสกับทุกเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับความรู้สึกรู้สึกของเรา เราที่ขาดสติและรับเอาทุกเรื่องราวมาเป็นของเรา เพราะเราถูกรอบงำด้วยธรรมประจำโลก ๘ ประการ และคุณค่าต่อความรู้สึกอันเป็นสัจจะของสิ่งมีชีวิต เช่น ความอยู่รอด ความหิว ความรัก เป็นต้น ความกลัวที่ต้องสูญเสีย เราจึงพยายามต่อสู้เพื่อปกป้องไม่ให้เกิดการสูญเสีย^{๕๑} เราจึงแสดงออกต่อโลกที่ปรากฏใน ๖ ลักษณะคือ รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ และธัมมารมณ์

อุปมาด้วยไฟ พระพุทธองค์ได้แสดงอาทิตตบรรยายและธรรมบรรยายแก่ภิกษุทั้งหลาย มีเนื้อความว่าอาทิตตบรรยายและธรรมบรรยาย ได้แก่ บุคคลแทงตด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน ทะลวงหูด้วยขอเหล็กที่คม คว้านจมูกด้วยมีดตัดเล็บที่คม เชือนลิ้นด้วยมีดโกนที่คม และแทงกายด้วยหอกที่คม ไฟติดลูกโซน โชติช่วง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ (การแยกถือว่ามีองามทำงามเป็นต้น) ในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ในเสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู ในกลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก ในรสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น และในโผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ไม่ประเสริฐเลยเพราะว่า ถ้าบุคคลตายลง ในขณะที่วิญญูณมี ความยินดีในการรวบถือหรือการแยกถือรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเป็นต้น ตั้งอยู่เป็นไปได้ที่เขาจะพึงถึงคตอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้จึงกล่าวอย่างนี้พระพุทธองค์ตรัสอธิบายต่อไปอีกว่า ความหลับยังประเสริฐ แต่เรากล่าวความหลับว่า เป็นมันไร้ผล และเป็นความโง่เขลาสำหรับผู้มีชีวิต และบุคคลตกอยู่ในอำนาจของวิตกเช่นใดแล้วพึงทำลายสงฆ์ให้แตกกัน บุคคลนั้นไม่ควรตรึงถึงวิตกเช่นนั้นเลย เราเห็นโทษนี้แล้วว่าเป็นหมันสำหรับผู้มีชีวิต จึงกล่าวอย่างนี้ อริยสาวก ผู้ได้สดับย่อมคิดอย่างนี้ว่า ตาที่บุคคลแทงด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน หูที่บุคคลทะลวงด้วยขอเหล็กที่คม จมูกที่บุคคลคว้านด้วยมีดตัดเล็บที่คม ลิ้นที่บุคคลเชือนด้วยมีดโกนที่คม และกายที่บุคคลแทงด้วย หลาวเหล็กที่คม ไฟติดลูกโซน โชติช่วง หยุดพักไว้ก่อน เอาเถิด เราจะพิจารณาเรื่องนี้ก่อนว่าอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือ

^{๕๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๖/๒๓๓.

^{๕๑} อ.อ.ร.ก. (ไทย) ๒๓/๙๖/๑๕๙.

ทุกข์หรือมิใช่สุข มิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ไม่เที่ยง เมื่ออริยสาวกนั้นตั้งใจพิจารณาอย่างนี้ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖ เป็นต้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป จากความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่ จิตมนุษย์นั้นเป็นที่ตั้งของความรู้สึกนึกคิด ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ทุกขณะจิตชีวิตจึงประสบกับสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุข มิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นจากการเสวยอารมณ์อันมีสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย จิตมนุษย์จึงต้องกระวนกระวายเดือดร้อน หวันไหวไปตามแรงแห่งกิเลส ไม่สามารถเป็นอิสระจากสิ่งเร้าทั้งปวงได้ เปรียบเหมือนเป็นที่ตั้งแห่งความร้อนอันเกิดจากแรงกิเลสภายในจิตใจของตนเอง^{๕๒}

อายตนะอุปมาด้วยเต่า พระพุทธองค์ตรัสสอนโดยอุปมาว่ามีเต่าตัวหนึ่ง เทียวหากิน ที่ริมฝั่งแม่น้ำในเวลาเย็น แม่สุนัขจึงจอกตัวหนึ่งก็เทียวหากินอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำในเวลานั้น เต่าเห็นสุนัขจึงจอกเทียวหากินแต่ไกล ก็เหวี่ยงหัวและขาเข้ากระตองของตน ไม่เคลื่อนไหว นั่งอยู่ ฝ่ายสุนัขจอกก็เห็นเต่าเทียวหากินแต่ไกลเหมือนกัน จึงเข้าไปหาเต่าแล้วยืนอยู่ใกล้ด้วยคิดว่า เมื่อใดเต่านี้อะไรหัวและขาส่วนใดส่วนหนึ่งออกมา เมื่อนั้นเราก็จับมันพาดแล้วกินเสียในที่นี้ เมื่อเต่าไม่โผล่หัวและขาส่วนใดส่วนหนึ่งออกมา สุนัขจอกนั้นไม่ได้โอกาสจึงเบื่อหน่าย เดินจากเต่าไป ฉับใด แม้มารผู้มีบาปก็ฉับนั้นเหมือนกัน เข้าใกล้เธอทั้งหลายสม่าเสมอด้วยคิดว่า บางทีเราจะพึงได้โอกาสทางอายตนะภายใน ๖ อายตนะใดอายตนะหนึ่งของภิกษุเหล่านี้บ้าง เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายจงคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายอยู่เถิด แล้วตรัสอธิบายเหมือนการคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายในโรฎมสูตรแห่งวรรคนี้ แล้วตรัสสอนต่อไปอีกว่า เมื่อใดเธอทั้งหลายจักคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายมีใจตั้งมั่นในมโนวิตกไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ดับกิเลสแล้ว ไม่ว่าร้ายใคร ๆ อยู่ เมื่อนั้น แม้มารผู้มีบาปก็จะเบื่อหน่าย ไม่ได้โอกาส หลีกจากเธอทั้งหลายไป เหมือนสุนัขจอกเดินจากเต่าไปฉะนั้น^{๕๓}

จากบทอุปมาอุปไมยดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่าสังคมปัจจุบันนี้มีภัยอยู่รอบตัว โดยเฉพาะภัยทางอารมณ์ที่คอยรุมเร้าจิตใจของเราให้เศร้าหมอง และกระวนกระวาย ทำให้เกิดความทุกข์ใจอยู่เสมอ แต่ถ้าเรารู้จักป้องกันภัยเหล่านั้นอย่างถูกวิธี ใจของเราก็จะรอดพ้นจากอันตรายนั้นได้ การรู้จักระวังป้องกันภัยที่จะมาทำร้ายใจ ในทางธรรมะเรียกว่า “อินทรีย์สังวร” หมายถึงการสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อปิดกั้นไม่ให้บาปอกุศลหรือสิ่งที่จะทำให้ใจเศร้าหมองเข้ามาสู่ภายในได้ ถ้าเรารู้จักสำรวมอินทรีย์ มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอก เราก็จะสามารถรักษาใจให้สะอาดบริสุทธิ์อยู่เสมอ

^{๕๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐.

^{๕๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๐/๒๔๑.

จิตของปฤชณตามธรรมชาติโดยทั่วไป ที่ยังไม่ได้รับการฝึกฝนให้เกิดปัญญา จะมีลักษณะที่แผ่สายเที่ยวไปปรึบอารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หากไม่มีหลักยึดอันมั่นคงไว้ที่ใดที่หนึ่งใจก็เที่ยวไปทางนั้นทางนี้ กระโจนไปเกาะกับอารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ไม่อยู่ที่ใดที่หนึ่งนาน ถูกดึงไปทิศนั้นทิศนี้ บางคราวถูกอารมณ์ทางตาลากไป บางคราวถูกอารมณ์ทางหูลากไป บางคราวถูกอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางใจลากไป เป็นต้น ตาก็จุดไปหาตุรูปที่น่าพอใจ เมื่อเจอรูปที่ไม่น่าพอใจก็เกิดความเกลียด ต้องหลบหนี หูจุดไปฟังเสียงที่น่าพอใจ เมื่อเจอเสียงที่ไม่น่าพอใจก็เกิดความเกลียด ต้องหลบหนี ใจจุดไปหาอารมณ์ทางใจที่น่าพอใจ เมื่อเจออารมณ์ที่ไม่น่าพอใจก็เกิดความเกลียด ต้องหลบหนี ดังที่พระพุทธองค์ตรัสสอนโดยอุปมาว่า เปรียบเหมือนบุรุษจับสัตว์ ๖ ชนิด คือ งู จระเข้ นก สุนัข สุนัขจิ้งจอกและลิง ซึ่งมีที่อยู่ ต่างกัน มีที่หากินต่างกัน แล้วผูกด้วยเชือกที่เหนียว ขมวดเป็นปมไว้ตรงกลางแล้วจึงปล่อยไป มีที่อยู่และที่หากินต่างกัน สัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้นจึงวิ่งไปสู่ที่หากินและที่อยู่ของตน ๆ คือวิ่งไปสู่จอมปลวก จระเข้ดิ่งลงน้ำ นกตึงบินขึ้นสู่อากาศ สุนัขวิ่งเข้าบ้าน สุนัขจิ้งจอกวิ่งเข้า ป่าช้า ลิงวิ่งเข้าป่า เมื่อใดสัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้นต่างก็จะไปตามใจของตน จึงพากันลำบาก เมื่อนั้น สัตว์เหล่านั้นก็พึงตกอยู่ในอำนาจ ไปตามสัตว์ที่มีกำลังกว่า แม้ฉันใด กายคตาสติที่ภิกษุรูปใด รูปหนึ่งไม่เจริญ ไม่ทำให้มากแล้วก็ฉันนั้นเหมือนกัน อายุตนะภายใน ๖ ย่อมจุดภิกษุนั้นไป

ในอายุตนะภายนอก ๖ ที่น่าพอใจ และอายุตนะภายนอก ๖ ที่ไม่น่าพอใจย่อมเป็นของน่าเกลียด ความส่ำรวม ได้แก่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาเป็นต้นแล้ว ไม่ยินดีในรูปที่น่ารักเป็นต้น ซึ่งมีนัยตรงกันข้ามกับความไม่ส่ำรวม เปรียบเหมือน เมื่อใดสัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้นต่างก็จะไปตามใจของตน พึงลำบาก เมื่อนั้นสัตว์เหล่านั้นพึง ยืนพึง นั่งพึง นอนพึงหลักหรือเสานั้นแม้ฉันใด กายคตาสติที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเจริญ ทำให้มากแล้วก็ฉันนั้นเหมือนกันอายุตนะภายใน ๖ ย่อมจุดภิกษุนั้นไปในอายุตนะภายนอก ๖ ที่น่าพอใจ และในอายุตนะภายนอก ๖ ที่ไม่น่าพอใจไม่ได้ อายุตนะภายนอก ๖ ที่ไม่น่าพอใจย่อมไม่น่าเกลียด^{๔๔}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าโลกในยุคโลกาภิวัตน์นี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วในการพัฒนาทางวัตถุ แต่ทางด้านจิตใจนั้นกลับสวนทางกัน สิ่งเร้าทางโลกจึงมีอำนาจครอบงำจิตใจของมนุษย์ในทุก ๆ ด้าน ให้หลงใหลไปกับอารมณ์ทั้ง ๖ ด้านที่มีผลต่อกิเลสที่สั่งสมอยู่ภายในจิตใจ สิ่งเร้าทางโลกที่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจได้มากก็ ดึงดูดความสนใจในด้านนั้น ๆ เช่น หลงในเสียง ก็หมกมุ่นอยู่กับการใช้หูในการฟังมาก เป็นต้น ชีวิตจึงมีภัยอยู่รอบตัว เพราะตกเป็นเหยื่อของสิ่งเร้าภายนอก ทำให้เกิดความทุกข์ใจอยู่เสมอ ดังนั้น การส่ำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยการมีสติควบคุมไม่ให้จิตหลงใหลไปกับโลกภายนอกทั้ง ๖ ด้าน จึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ผู้ที่ไม่รู้จักฝึกจิต ไม่ มี

^{๔๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๗/๒๖๒.

หลักให้จิตอยู่ ไม่มีที่อยู่ที่เหมาะสมให้กับจิตแล้ว จิตก็จะเที่ยวแส่ส่ายไปรับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ ไม่มีหยุดนิ่ง ไม่ได้พักผ่อน ไปทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจแม้แต่นอนหลับ ก็ยังแส่ส่ายไปรับรู้อารมณ์ทางใจ โดยการปรุงแต่งเป็นความฝันต่าง ๆ นานา ดังที่พระพุทธองค์ทรงอุปมาการแส่ส่ายไปรับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ดุจดั่งสัตว์ ๖ ชนิดที่กล่าวมาข้างต้น

อุปมาด้วยเบ็ด อายตนะเป็นแหล่งที่เกิดขึ้นของกิเลสที่ไม่เคยเต็มอิ่มเลย แม้จะได้ประสบกับสิ่งที่ได้ คือปรารถนา พอใจ ชอบใจแล้วก็ตาม ความปรารถนาก็ยังไม่รู้จบต้องดิ้นรนแสวงหาอยู่ร่ำไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือทางใจ แต่สรรพสิ่งล้วนตกอยู่ภายใต้กระแสของการเปลี่ยนแปลง คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะไปบังคับบัญชาเอาตามใจชอบของตนไม่ได้ จึงต้องดิ้นรนแสวงหาไม่หยุดหย่อน พระพุทธเจ้าตรัสอุปมาอุปไมยปุณณผู้ที่ตกเป็นทาสของกิเลสว่า เปรียบดุจปลาที่หลงกลืนเบ็ดต้องทนทุกข์ทรมาน ไม่จบสิ้น ดังพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย พรานเบ็ดหย่อนเบ็ดที่มีเหยื่อล่องไปในห้วงน้ำลึก ปลาตัวใดเห็นแกะเหยื่อกลืนเบ็ดนั้น ปลาตัวนั้นชื่อว่ากลืนเบ็ดของนายพรานเบ็ด ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ถูกพรานเบ็ดทำได้ตามใจปรารถนา แม้ฉนใด ภิกษุทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิดนี้ ก็ฉนนั้นเหมือนกันมีอยู่ในโลก เพื่อความวิบัติของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อฆ่าสัตว์ทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิด อะไรบ้าง คือ รูปที่พึง รู้แจ้ง ทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัดมีอยู่ ถ้าภิกษุยังเพลิดเพลิน เเซยชม ยึดติดรูปนั้นอยู่ ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้กลืนเบ็ดของมาร ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามใจปรารถนา ฯลฯ รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ ธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ^{๕๕}

พรานเบ็ดหย่อนเบ็ดที่มีเหยื่อล่องไปในห้วงน้ำลึก ปลาตัวใดเห็นแกะเหยื่อกลืนเบ็ดนั้น ปลาตัวนั้นชื่อว่ากลืนเบ็ดของนายพรานเบ็ด ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ถูกพรานเบ็ดทำได้ตามใจปรารถนาแม้ฉนใด เบ็ด ๖ ชนิดนี้ก็ฉนนั้นเหมือนกัน มีอยู่ในโลกเพื่อความวิบัติ และเพื่อฆ่าสัตว์ทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิด ได้แก่ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสี่ยงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูกรสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด ถ้ายังเพลิดเพลิน เเซยชมยึดติดอายตนะภายนอก ๖ เหล่านั้นอยู่ ก็เรียกว่า ผู้กลืนเบ็ดของมาร ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามใจปรารถนา ส่วนผู้ไม่เพลิดเพลินเป็นต้น เรียกว่า ผู้ไม่กลืนเบ็ดของมารได้ทำลายและย่ำยีเบ็ดได้แล้ว ไม่ถึงความวิบัติไม่ถึงความพินาศ และไม่ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามใจปรารถนา^{๕๖}จากความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่า ผู้ฉลาดในอายตนะคือฉลาดหรือรู้เท่าทันต่อสิ่งเร้าหรืออารมณ์ภายนอกทั้ง ๖ ที่มากระทบ รู้จักเลือกและตัดสินใจในทางที่ถูก สามารถนำทุกสิ่งเร้ามาเป็นเครื่องมือในการสร้าง

^{๕๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๐/๒๑๙.

^{๕๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๐/๒๑๙.

ปัญญาให้กับชีวิต ยกระดับจิตไม่ให้ตกเป็นทาสกิเลสตัณหาที่นอนเนื่องอยู่ภายใน มุ่งไขว่คว้าอารมณ์ภายนอก ดำเนินชีวิตไปโดยประมาทขาดสติหยุดยั้งความคิดที่ไม่ถูกต้อง อันส่งผลต่อการกระทำทั้งทางกาย วาจา และใจ ให้ประกอบทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม

๒.๓.๒ เปรียบวิญญาน ๖ อุปมาด้วยคนเฝ้าข้าวกล้า จิตที่ฝึกดีแล้วเป็นจิตที่มีปัญญา และตั้งมั่น จะไม่ถูกดึงออกไปหาอารมณ์ทั้งที่พอใจและไม่พอใจ กล่าวคือ เมื่อเห็นรูปทางตา สวาก็ตาม ไม่สวาก็ตาม ฟังเสียงทางหู เพราะก็ตาม ไม่เพราะก็ตาม รับรู้อารมณ์ทางใจ นำพอใจก็ตาม ไม่ นำพอใจก็ตามไม่ปล่อยให้ความติดใจ หรือความขัดใจเข้าครอบงำจิต แต่การอบรมฝึกฝนจิตให้รู้จักห้ามจิตที่กำลังดำเนินไปผิดทาง ทำการตัดหรือทรมานจิตหลาย ๆ ครั้ง จิตก็จะเกิดความเข็ดหลาบได้ เปรียบเหมือนคนที่เฝ้าข้าวกล้าที่ไม่ประมาท หากมีโคลงมากินข้าวกล้า ก็รีบจับผูกเชือก แล้วตีด้วยไม้ แล้วปล่อยเข้าฝูงไป ทำอย่างนี้หลาย ๆ ครั้ง โคก็เข็ดหลาบ ไม่กล้ากลับเข้าลงไปกินข้าวกล้าอีก เพราะกลัวถูกตี ข้าวกล้าก็ถึงความบริบูรณ์ เมื่อใดที่รู้จักข่มขู่จิตบ่อย ๆ เมื่อรับรู้อารมณ์ ในทางวิญญานทั้ง ๖ ตามแนวทางที่ถูกต้อง จิตก็ย่อมสงบนิ่งอยู่ภายใน และมีความตั้งมั่นเป็นหนึ่งได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ข้าวกล้าจึงจะสมบูรณ์ แต่คนเฝ้าข้าวกล้าประมาทและโคตัวกินข้าวกล้าก็ลงลุยข้าวกล้านั้น ตามต้องการแล้วถึงความเมามันเลินเล่อแม้ฉันทใด ปุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ไม่ทำความสำรวมในผัสสาตนะ ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และวิญญาน ๖ ที่มาประจวบกัน ย่อมถึงความมัวเมาประมาทในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะตามต้องการ แม้ข้าวกล้าก็สมบูรณ์ คนเฝ้าข้าวกล้าก็ไม่ประมาทและโคที่กินข้าวกล้าก็ลงลุยข้าวกล้านั้น แต่คนเฝ้าข้าวกล้าจับโคสนตะพายให้แน่น แล้วจับสายตะพายยกขึ้นเหนือเขาให้มัน ตีกระหน่ำด้วยท่อนไม้แล้วปล่อยเข้าฝูงไป แม้อีก ๒ ครั้ง โคที่กินข้าวกล้าก็ลงลุยข้าวกล้าโน้นอีก คนเฝ้าข้าวกล้าก็ทำอย่างเดิมอีก เมื่อเป็นเช่นนั้นโคที่กินข้าวกล้านั้นจะอยู่ภายในบ้านก็ตาม อยู่ในป่าก็ตาม ก็จะเป็นสัตว์ยืนมากหรือนอนมาก ไม่กลับลงสู่ข้าวกล้าอีก พลังนึกถึงการถูกตีด้วยท่อนไม้ครั้งก่อนนั้นแลแม้ฉันทใด ภิกษุผู้ข่มขู่คุกคามจิตในผัสสาตนะ ๖ ดีแล้วก็ฉันทนั้นเหมือนกัน จิตของเขาย่อมสงบนิ่งอยู่ภายใน ตั้งมั่นเป็นหนึ่งผุดขึ้น^{๕๗}

๒.๓.๓ เปรียบเทียบไตรลักษณ์ อุปมาแห่งชีวิตในพระสูตรตันตปิฎก แสดงให้เห็นว่า กฎธรรมดาสามัญของธรรมชาติ ซึ่งไม่มีผู้ใด สามารถหลีกเลี่ยงได้พ้น แบ่งเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) อนิจจัง หมายถึง ความเป็นของไม่เที่ยง (๒) ทุกขัง หมายถึง ความทุกข์ (๓) อนัตตา หมายถึง ความไม่ใช่อัตตาของเรา และให้เห็นร่างกายเป็นของไม่งาม คือ อสุภะ กายนี้เป็นสิ่งปฏิกูล ฟันหัก ผมหงอก หนังหดเหี่ยวหย่อนยาน มีอาการทรุดโทรมให้เห็นอย่างเด่นชัด เหมือนเกวียนที่ชำรุดแล้วชำรุดอีก ได้อาศัยแต่ไม้ไผ่มาซ่อมไว้ ผูกกระหนาบคาบค้ำไว้ จะยืนนานไปได้สัก เท่าใด การแตกสลายย่อมจะมาถึง

^{๕๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๕๙.

เข้าสักวันหนึ่ง จึงควรมีธรรมเป็นที่พึ่ง ไม่ควรยึดติดในสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย กายอันเปื่อยเน่านี้ ไม่สะอาด มีสิ่งสกปรกไหลเข้าไหลออกอยู่เสมอ ร่างกายนี้ไม่นานนัก จะนอนทับถม แผ่นดิน ร่างกายนี้เมื่อปราศจากวิญญาณครองแล้ว ก็ถูกทอดทิ้งเหมือนท่อนไม้ที่ไร้ค่าที่เขาทิ้งแล้วโดยไม่ใยดี สะสมไว้แต่ของสกปรกโสโครก มีสิ่งปฏิกูลไหลออกจากทวารทั้งเก้า มีช่องหูช่องจมูก เป็นต้น เป็นที่อาศัยแห่ง สัตว์เล็กสัตว์น้อย เป็นป่าช้าแห่งซากสัตว์นานาชนิด เป็นรังแห่งโรค เป็นที่เก็บมูลและกรีส อุปมาเหมือนถุงหนังซึ่งบรรจุเอาสิ่งโสโครกต่างๆ เข้าไว้แล้วซึมออกมาเสมอๆ เจ้าของกายจึงต้องชำระล้างขัดถูวันละหลายๆ ครั้งหากไม่ได้ชำระล้างเพียงวันเดียว กลิ่นเหม็นก็ปรากฏเป็นที่รังเกียจ เป็นของน่าขยะแขยงเหมือนเรือซึ่ง สร้างด้วยโครงกระดูก มีหนังและเลือดเป็นเครื่องฉาบทาที่มองเห็นเปลี่ยนแปลงปลั่งผุดผาดนั้น เป็นเพียงผิวหนัง เท่านั้น เหมือนมองเห็นความงามแห่งหีบศพอันวิจิตรตระการตา ผู้ไม่รู้ก็ติดในหีบศพนั้น แต่ผู้รู้เมื่อทราบว่าเป็นหีบศพ แม้ภายนอกจะวิจิตรตระการตาเพียงไร ก็หาพอใจยินดีไม่ เพราะทราบว่าภายในแห่งหีบ อันสวยงามนั้น มีสิ่งปฏิกูลอันพึงรังเกียจ เพื่อให้เข้าใจหลักความจริงเกี่ยวกับชีวิต อันเป็นไปตามสาระสำคัญที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ ให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และเห็นสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งามได้ชัดเจนและง่ายขึ้น

๒.๓.๔ เปรียบเทียบโพชฌงค์ ๗ โพชฌงค์ คือธรรมหรือข้อปฏิบัติเพื่อยังวิชาและวิมุตติ ให้บริบูรณ์ อุปมาเหมือนการเกิดขึ้นของนก ตามธรรมดานกที่บินขึ้นไปมาอยู่บนท้องฟ้านี้ ต้องอาศัยการเกิดถึง ๓ ครั้งคือ

ครั้งที่ ๑ เกิดเป็นฟองไข่จากท้องแม่

ครั้งที่ ๒ เกิดเป็นตัวนกออกจากเปลือกไข่

ครั้งที่ ๓ เป็นลูกนกที่เจริญเติบโตเต็มที่ มีขน ปีก และหางที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกลๆ ตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นจากข้าศึกศัตรูได้

นกเกิดครั้งที่ ๑ นกเป็นฟองไข่ออกจากท้องของแม่นก อุปมาเหมือนพระโยคาวจร ที่มีความพยายามในการเจริญสติปัญญา จนเข้าถึงศีลวิสุทธิ และจิตวิสุทธิแล้ว รอดพ้นจากกามฉันทะนิวรณ์ เป็นต้น.

นกเกิดครั้งที่ ๒ นกเกิดเป็นตัวไข่ออกจากเปลือกไข่ อุปมาเหมือนพระโยคาวจร เข้าถึงทวิวิสุทธิ ได้เห็นรูป-นามโดยความเป็นไตรลักษณ์ วิปัสสนาญาณเกิดแล้ว ย่อมพ้นจากอวิชชาอย่างหยาบ.

นกเกิดครั้งที่ ๓ ลูกนกเจริญเติบโตเต็มที่ มีขน ปีก และหางที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกลๆตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นอันตรายจากข้าศึกศัตรู อุปมาเหมือนสัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการแก่กล้า บรรลุโลกุตตรมรรคและผล ได้ตามความประสงค์แล้ว ได้รอดพ้นจากโลกียธรรมทั้งปวง.

๒.๔ ประโยชน์และอานิสงค์ของนันทโกวาทสูตร

ภิกษุณิมหาปชาบดีโคตรมี พร้อมด้วยภิกษุณีทั้งหลาย พระเถระทั้งหลายรับหน้าที่การให้โอวาทแก่ภิกษุณีโดยจัดเวรกันไป แต่พระนันทกะไม่ปรารถนาจะไปทำหน้าที่ตามเวร (อาจเป็นเพราะท่านมีปกติสำรวมอินทรีย์มาก) เมื่อพระพทองค์ตรัสถามพระอานนท์ ได้ทรงทราบเรื่องที่เกิดขึ้นนั้น จึงมีรับสั่งให้พระนันทกะไปช่วยสอนภิกษุณี พระนันทกะน้อมรับพระดำรัสสั่งด้วยดี พระนันทกะได้ไปยังราชการามเพียงลำพัง เหล่า ภิกษุณีเห็นท่านแต่ไกลก็จัดแจงปูอาสนะและตั้งน้ำสำหรับล้างเท้าต้อนรับ หลังจากท่านนั่งบนอาสนะและล้างเท้าแล้ว ภิกษุณีเหล่านั้นก็ถวายอภิวาท และพากันนั่งอยู่ในระยะอันเหมาะสมเพื่อฟังโอวาท

พระนันทกะเริ่มด้วยการทำข้อตกลงกับภิกษุณีเหล่านั้นว่า จะตั้งคำถามให้ตอบ ถ้ารู้จักให้ตอบว่ารู้ ไม่รู้จักให้ตอบว่าไม่รู้ หรือ ถ้ารูปใดยังมีข้อเคลือบแคลงสงสัยในเรื่องใดก็ให้ถามอีกได้ การให้โอกาส (ปวารณา) เช่นนั้น เป็นที่พอใจของภิกษุณีเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง

อายตนะ วิญญาณและเวทนา ล้วนตกอยู่ในไตรลักษณ์ การตั้งคำถามให้ภิกษุณีตอบในวันนั้น พระนันทกะยกเรื่องอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ๖ (ความรู้) ที่เกิดจากอายตนะนั้น ๆ เป็นหัวข้อตามลำดับ ให้ภิกษุณีตอบว่าแต่ละอย่างเที่ยงหรือไม่เที่ยง เป็นทุกข์หรือเป็นสุข ซึ่งก็ได้คำตอบว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และในที่สุดก็ได้คำตอบว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ย่อมเป็นการไม่สมควรที่คนเราจะเห็นสิ่งนั้นว่า นั้นของเรา นั้นเรา นั้นตัวตนของเรา

ต่อจากนั้น พระนันทกะนำเข้าสู่การถาม-ตอบ ในเรื่องเวทนาด้วยวิธีอุปมาว่า เปรียบเหมือนประทีปน้ำมันที่กำลังติดไฟอยู่ ไม่ว่าจะเป็นน้ำมัน ใส เปลวไฟ หรือแสงสว่าง ของประทีปนั้น ล้วนแต่ไม่เที่ยง แปรปรวนอยู่เสมอ คนที่กล่าวว่าน้ำมัน ใส และเปลวไฟของประทีป ไม่เที่ยง แปรปรวนอยู่เสมอ แต่แสงสว่างของประทีปนั้นเที่ยง ยั่งยืน เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ไม่มีความแปรปรวน เป็นการกล่าวที่ถูกต้องหรือไม่ ภิกษุณีเหล่านั้นตอบว่า เป็นการกล่าวที่ไม่ถูกต้อง เพราะ เมื่อน้ำมันก็ไม่เที่ยง ใส่ก็ไม่เที่ยง เปลวไฟก็ไม่เที่ยง แสงสว่างของประทีปนั้นก็ต้องไม่เที่ยง จะต้องมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา

เมื่อได้คำตอบอย่างนั้น พระนันทกะจึงถามต่อไปว่า เมื่อ มีใครกล่าวว่าอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ล้วนไม่เที่ยง^{๕๘} แต่เวทนาที่เกิดจากอายตนะนั้นๆ ไม่ว่าสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ตาม ที่เราได้เสวย ล้วนแต่เที่ยง ยั่งยืน เป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่มีความแปรปรวนอย่างนี้ เป็นการกล่าวที่ถูกต้องหรือไม่

^{๕๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๙๙/๔๕๓

ภิกษุณีตอบรับว่า เป็นการกล่าวที่ไม่ถูกต้อง เพราะ เวทนาที่เกิดจากอายตนะนั้นๆ อาศัยปัจจัยที่เกิดจากอายตนะนั้น ๆ จึงเกิดขึ้นได้ ถ้าปัจจัยที่เกิดจากอายตนะนั้น ๆ ดับ เวทนาที่เกิดจากอายตนะนั้น ๆ ก็ดับไปด้วยคือการเห็นความเกิดและความดับแห่งอายตนะ^{๕๙}

อุปมาอีกข้อหนึ่งที่พระนันทกะยกมากล่าวเปรียบเทียบใน ลักษณะเดียวกันคือ เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ชนิดไม้แก่น ซึ่งรากก็ไม่เหี่ยว ลำต้นก็ไม่เหี่ยว กิ่งและใบก็ไม่เหี่ยว เงามก็ไม่เหี่ยว ถ้ามีใครคิดว่าเงาของต้นไม้เหี่ยว ยั่งยืน มีความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ไม่มีความแปรปรวน ย่อมเป็นการกล่าวที่ไม่ถูกต้อง (ดังนั้น การกล่าวว่าเวทนาเหี่ยว ก็เป็นการกล่าวที่ไม่ถูกต้องเช่นกัน)

อุปมาให้เห็นอายตนะ นันทิราคะ และปัญญา พระนันทกะยกอุปมาขึ้นกล่าวอีกว่า เหมือนคนฆ่าโคผู้ชำนาญการ ฆ่าโคแล้วใช้มีดแล้โคอันคมกริบฆ่าและ โค แยกเนื้อข้างใน กับหนังรอบนอกไว้ คนละส่วน (ไม่ได้ฉีกเนื้อให้ขาด เป็นชิ้น ๆ) ส่วนที่เป็นเนื้อนั้นใช้มีดคว้านเข้าไปในเนื้อลำเส้นเอ็น และเครื่องผูกระหว่าง และคลี่หนังรอบนอกทั้งผืนคลุมปิดร่างโคไว้ตามเดิม แล้วพูดว่า โคตัวนี้ยังมีหนังหุ้มอยู่เหมือนเดิม เป็นการพูดที่ถูกต้องหรือไม่?

ภิกษุณีทั้งหลายตอบว่า พูดอย่างนั้นไม่ถูก เพราะการใช้ มีดแล้โคแล้วเอาหนังปกคลุมไว้ อย่างนั้น ก็เท่ากับว่าตัวโคกับหนังโค แยกออกจากกันแล้ว

พระนันทกะกล่าวว่า ข้ออุปมาที่ยกมากล่าวนี้ก็เพื่อให้ เข้าใจชัดขึ้นว่า ส่วนเนื้อข้างในนั้น หมายถึงอายตนะภายใน ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) หนังรอบนอกนั้นหมายถึงอายตนะภายนอก ๖ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณ) เนื้อลำ เส้นเอ็น เครื่องผูกระหว่างนั้น หมายถึงนันทิราคะ (ความตั้งใจเพเลิน-ทำหน้าที่รัดโยง) มีดแล้โคอันคมกริบนั้น หมายถึงอริยปัญญาสำหรับเถื่อ แล่ คว้านเข้าไปในกิเลส สังโยชน์ เครื่องผูกมัดจิต

ทรงให้สอนซ้ำในเรื่องเดียวกันต่อจากนั้น พระนันทกะยกเรื่องโพชฌงค์ ๗ (มีสติสัมโพชฌงค์ เป็นต้น)ขึ้นแสดงเพื่อให้เป็นแนวทางปฏิบัติโดย กล่าวว่า โพชฌงค์ ๗ ที่ภิกษุเจริญภาวนาแล้ว ย่อมทำให้บรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันปราศจากอาสวะ (คือช่วยให้บรรลุ ถึงอรหัตผลได้) โพชฌงค์แต่ละอย่างล้วนแต่กำกับด้วยคำว่า อิงวิเวก(ความสดจากกิเลส) อิงวิระคะ (ความไม่กำหนดติดข้อง) อิงนิโรธ (ความดับแห่งตัณหา) น้อมไปทางโอสถคคะ(ความละลายเพื่อหลุดพ้นไปจากภพ) วันนั้น(เป็นวัน ๑๔ ค่ำ) ภิกษุณีเหล่านั้นกราบลาและกระทำประทักษิณพระนันทกะด้วยความรู้สึกดีมีดำนในรสพระธรรมเป็นอย่างยิ่ง แล้วพากันไปเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ และ กราบพูลลากลับสู่สำนัก (เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันอยู่)

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.อ. (ไทย) ๗/๒๘/๔๖

หลังจากนั้นไม่นาน พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ว่าทุกวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำนั้น คนส่วนมากไม่เคลือบแคลงสงสัยเลยว่า ดวงจันทร์ยังไม่เต็มดวงดี เฉากเช่นภิกษุณีเหล่านั้นที่ได้ดื่มค้ำ ในธรรมเทศนาของนันทกะ ทั้งๆที่ (ก็รู้โดยไม่ได้เคลือบแคลงว่า) มีความดำริยังไม่บริบูรณ์กันเลย (โน ปริ पुณฺณ สงกปฺปา) แล้วรับสั่งให้พระนันทกะไปสอนภิกษุณีเหล่านั้นอีกในวันรุ่งขึ้น ด้วยคำสอนเรื่องเดียวกัน ซึ่งพระนันทกะก็น้อมรับด้วยความยินดี

รุ่งขึ้นซึ่งเป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ ท่านก็ไปทำหน้าที่เดิมในเวลาเดิม และสอนในเรื่องเดิมทุกประการ วันนั้น พระพุทธองค์ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายหลังจากที่ภิกษุณีเหล่านั้นเข้าเฝ้ากราบทูลลาไปแล้วว่า ทุกวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ นั้น คนส่วนมากไม่คิดจะเคลือบแคลงสงสัยกันเลยว่า ดวงจันทร์เพ็ญเต็มดวงหรือยัง และความจริงดวงจันทร์ก็เพ็ญเต็มดวงเต็มที่แล้ว ภิกษุณีเหล่านั้นก็เหมือนกัน พวกเธอได้ดื่มค้ำในธรรมเทศนาของนันทกะ และมีความดำริอันบริบูรณ์ทั่วกันแล้ว ภิกษุณีทั้งหลายร่ายรูปนั้น ต่ำสุดก็เป็นถึงพระโสดาบัน เทียงแท้ที่จะได้ตรัสรู้ในโอกาสต่อไป

หลักธรรมในนันทโกวาทสูตรและคำอุปมาอุปมัยของพระนันทะ ที่ให้อวาทแก่ภิกษุณี พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญต่อการฟังธรรม เพราะการฟังธรรมเป็นเหตุให้เกิดปัญญา ที่เรียกว่า สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟังธรรม

๒.๕ สรุปท้ายบท

มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายมีการเวียนว่าย ตายเกิด อย่างไม่มีสิ้นสุดก็เพราะมีอายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญ ตาต่อกับรูป หูต่อกับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์อันเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนาม ส่งผลให้เป็นบุญและบาป เป็นทุกข์หรือจะพ้นจากทุกข์ ก็ต้องอาศัยอายตนะ ๑๒ ทั้งสิ้น วิทยญาณที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางอายตนะนั้นเกิดจากเหตุปัจจัย และการดับไปของวิทยญาณ เพราะขาดเหตุปัจจัย การเกิดและดับของวิทยญาณ จึงขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ดังนั้น สถานภาพของวิทยญาณ จึงมีการเกิดดับอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือมีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะและดับไปในที่สุด สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง มีอันแปรปรวนไปเป็นอาการ ธรรมดา ทนอยู่ไม่ไดตองเสื่อมไปเป็นอาการธรรมดาและดับไปในที่สุด เปนอนัตตาไม่มีตัวตน เปรียบเหมือนเมื่อประทีปน้ำมันถูกจุดไว้ น้ำมันก็ดี ไส้ก็ดี เปลวไฟก็ดี แสงสว่างก็ดี ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ฉะนั้นก็เหมือนกัน อายตนะ ของเรานี้ ไม่เที่ยง เพราะอาศัยปัจจัยที่เกิดจากอายตนะ เวทนาที่เกิดจากอายตนะ ภายในนั้น ๆ จึงเกิดขึ้น เพราะปัจจัยที่เกิดจากอายตนะ ดับ เวทนาที่เกิดจากอายตนะนั้น ๆ จึงดับ โพชฌงค์ ๗ อยู่ในโพธิปักขิยธรรมอันเป็นทั้งวิปัสสนาญาณโดยตรง และสมถฌานโดยอ้อม อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติ ให้บริบูรณ์ได้ การอมรมฝึกฝนจิตให้เกิดการสำรวมอินทรีย์ด้วยความวิริยะไม่ทอดทิ้ง จะส่งผลให้จิตใจตั้งมั่น ยากที่กิเลสจะเข้าครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ไม่ใช่เป็นเรื่องของท่าทางภายนอก โดยปกติแล้ว จิตใจที่ผ่านการอบรมฝึกฝนจนดี

งาม ไม่มีกิเลสเข้าครอบงำ การแสดงออกทางกาย วาจา ก็ย่อมมีความถูกต้องดังงามตามไปด้วย การกระทำทุจริตทางกาย ทางวาจาก็มีไม่ได้ ดังนั้น การดำเนินชีวิตของมนุษย์จึงควรตั้งอยู่บนความไม่ประมาทมีสติสัมปชัญญะ ระลึกรู้อยู่ตลอดเวลาเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ อันหมายถึงการคุ้มครองการป้องกันรักษาสีตให้มั่นคงไว้ เมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว อารมณ์ก็จะไม่หลุดจิตให้ออกไปสนใจภายนอกไม่หลงยินดีในอารมณ์ที่พอใจไม่เกลียดชังในอารมณ์ที่ไม่พอใจ

บทที่ ๓

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตรนั้น เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการพิจารณา อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ในตอนท้ายพระสูตรได้กล่าวถึงโพชฌงค์ ๗ ซึ่งเป็นองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังนั้นผู้ศึกษาได้กำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังนี้

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนา

๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

๓.๓ ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาในนันทโกวาทสูตร

๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนา

วิปัสสนาภาวนา^๑ เป็นองค์ความรู้ที่ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงค้นพบ และเป็นศาสตร์เดียว ที่สามารถพิสูจน์ได้ โดยให้ผู้ปฏิบัติตามอย่างถูกต้อง ถึงพร้อมด้วยองค์ธรรม ๕ คือ ถึงพร้อมด้วย ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ก็สามารถหลุดพ้น ไปจากอำนาจการครอบงำของ อาสวะกิเลส ตั้งแต่เบาบางจนกระทั่งหมดจด ปราศจากกิเลส โดยสิ้นเชิง ความหมายของวิปัสสนามีดังต่อไปนี้

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนาภาวนา หมายความว่า การปฏิบัติอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทัน สิ่งที่เกิดขึ้น เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และยอมกำจัดอาสวะเครื่องเศร้าหมองทั้งหลายได้ มีพุทธพจน์ที่ตรัสแก่ภิกษุชาวพราหมณ์ว่า “นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหรณนั้น พึงแก้ความยุ่งนี้ได้ บุคคลเหล่าใดกำจัดราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว บุคคลเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ พวกเขาแก้ความยุ่งได้แล้ว นามก็ดี รูปก็ดี ปฏิสนธิสัญญาที่ดี รูปสัญญาที่ดี ดับไม่เหลือในที่ใด ความยุ่งนั้นก็ย่อมขาดหายไปในที่นั้น”^๒

^๑ ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕/๓๐.

^๒ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๒/๒๗๑-๒.

คำว่า วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญา มีความหมาย ตามศัพท์ดังนี้ วิ แปลว่า โดยประการต่าง ๆ ปัสสนา แปลว่า หยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้ง ดังนั้น วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะ ของสภาวะธรรมของรูป และนาม ตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา

ก) วิปัสสนา ว่าเป็นปัญญาภิรยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนดความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาดภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลสปัญญา เครื่องนำทางความเห็นแจ้งความรู้ดี ปัญญาในทรีย์ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ความสว่างคือ ปัญญา ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้น ในสมัยนั้น^๓

ข) คัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึง วิปัสสนาไว้หลายที่ดังที่ให้ความหมาย ว่า วิปัสสนา กัมมัฏฐาน คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วจันตละ^๔ ว่า ปัญญาใด ย่อมเห็น สังขตธรรม มีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้นปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา

คำว่า วิปัสสนา หมายถึง การเห็นแจ้ง การเห็นอย่างชัดเจน การเห็นอย่างวิเศษ การเห็นต่างจากการเห็นโดยทั่วไป แต่ในที่นี้เป็นการเห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา เปรียบเหมือนการที่บุคคลจะป็นขึ้นภูเขาไปสู่ยอดของภูเขา เบื้องต้นยังมองไม่เห็นยอดของภูเขานั้น แต่เมื่อป็นขึ้นไปเรื่อย ๆ ย่อมมองเห็นยอดของภูเขานั้นชัดเจนมากยิ่งขึ้น^๕ วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา เป็นประเภทของปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ ในสังขารเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อเห็นได้ดังนี้จึงชื่อว่ามีปัญญาเป็นสัมมาทิฐิ

ค) ในอภิธัมมัตถวินิยาณี ได้อธิบายไว้ว่า อนิจจทวิวิธการโต ทสสนตเถน วิปัสสนาสงขา ตานญจ แปลว่า ที่เรียกว่า วิปัสสนา เพราะอธิบายว่าเห็นโดยอาการต่าง ๆ ตลอดจน อนิจจะ คือ ความไม่เที่ยง

การเจริญวิปัสสนา เป็นการเจริญปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นได้นั้นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งพิเศษในสภาวะรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง

^๓ ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^๔ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘.

^๕ พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขันธ ๕ กับอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗.

เป็นทุกข์ และอนัตตา เพื่อที่จะได้ละนิจสัญญาวิปัสสาสะ สุขสัญญาวิปัสสาสะ และอตตสัญญาวิปัสสาสะ^๖ เพื่อที่จะถลายถอนความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นหนทางไปสู่ความพ้นทุกข์

การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การฝึกจิตให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ตามความเป็นจริง จึงจะได้มองเห็นความจริงของสิ่งเหล่านั้น อุปมาเหมือนในบ่อน้ำที่มีตะไคร่น้ำปิดบังอยู่ ถึงแม้ว่าน้ำนั้นจะใสสะอาดสามารถมองเห็นว่ามีอะไรอยู่ที่ก้นบ่อนั้นได้ แต่มีตะไคร่น้ำมาปิดบังเสีย เราก็ไม่สามารถจะมองเห็นว่าก้นบ่อนั้นมีอะไรอยู่บ้าง การปฏิบัติวิปัสสนาก็เช่นเดียวกัน ในระหว่างที่กำหนดหรือพิจารณาอยู่นั้น ถ้าหากว่ากิเลส คือ ตัณหาและทิฏฐิเข้าอาศัยอยู่ กิเลสเหล่านั้นจะปิดบังความจริงทันที กิเลสเป็นตัวปิดบังปัญญาให้มีตม่น ไม่ให้เข้าถึงความจริงในที่นั้นได้ เพราะความต้องการในอารมณ์นั้น ๆ ยังมีอยู่ เปรียบเหมือนกับหลอดไฟฟ้าที่มีฝุ่นหรือเขม่าเกาะจับอยู่ ไม่สามารถจะส่องสว่างได้ แต่ถ้าชำระล้างฝุ่นหรือเขม่าที่เกาะจับที่หลอดไฟนั้นออกเสีย หลอดไฟนั้นก็ส่องสว่างได้เต็มที่ เมื่อมีความสว่างเกิดขึ้นความมืดย่อมอันตรธานหายไป ความมืดในที่นี้ คือ อวิชชา (ความไม่รู้) หรือ โมหะ (ความหลง) นั่นเอง อวิชชาเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดวงจรของความทุกข์ และทำให้วงจรนี้หมุนเวียนไปเรื่อย ๆ อย่างไม่สิ้นสุด ปัญญาจึงมีหน้าที่ในการทำลายอวิชชา

การเจริญสติ คือคุณธรรมที่มีในวิปัสสนาคือ อาตาปี สัมปชาโน สติมา” มหาสตินั้น เป็นการแสดงเพื่อความเป็นไพบาละทางภาษาขมคหรือบาลี เป็นการกล่าวด้วยวาจาที่สละสลวย ความจริงแล้วในขณะที่จิตแนบสนิปปากกับอารมณ์ที่กำลังกำหนดอยู่นั้นผลที่ตามมา คือ สมาธิ หมายความว่า จิตจะสงบ ตั้งมั่น และควรแก่การงาน ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ในคำว่า สติมา นี้ถือเอาสมาธิพร้อมกับสติ” เมื่อสมาธิมีพลังจนเท่ากับอุปจารสมาธิ นิ वर्ณ ๕ ก็จะช่วย ๆ สงบลงจนถูกระงับไปในที่สุด หลังจากนั้นปัญญา คือ ความรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงก็จะเกิดขึ้น”

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จึงเป็นอุปายที่ทำให้เรื่องปัญญา เป็นการสอนให้บุคคล ใช้ปัญญา สติและความเพียร พยายามเพ่งพินิจดูสิ่งที่เราเรียกว่า ชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือโดยสรุป สงเคราะห์เข้าใน รูปและนาม บุคคลได้ใช้ปัญญาพินิจพิจารณา มองดูรูปนามเหล่านั้นในแง่ของความเป็นจริง ตามหลักของสามัญลักษณะ คือ ลักษณะที่เสมอกันในสัตว์ และสังขารทั้งหลาย ได้แก่ ความเป็นของไม่เที่ยง” พิจารณาสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัด ตรง

^๖ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), **อริยวังสปฏิบัติพา**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

^๗ จำลอง ดิษยวณิช, **วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๕.

^๘ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตินาโณ), **ธรรมปริทรรศน์ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗.

ต่อสภาวะ คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง ที่สิ่งเหล่านั้น เป็นไปตามสภาวะของมันเอง คือ การเห็นไตรลักษณ์^๙

ในวิปัสสนาขุณีว่า การปฏิบัติวิปัสสนาเปรียบเหมือนกับนกที่ถูกปล่อยจากเรือเดินสมุทร เพื่อให้หาค้นหาฝั่ง คือ ในสมัยโบราณเมื่อนักเดินเรือทั้งหลายหาฝั่งไม่เจอ ก็จะใช้นกที่เอามาด้วยนี้ แหละเป็นสื่อให้บินไปหาฝั่ง นกนั้นก็จะบินรอบ ๆ เพื่อหาฝั่ง หากยังไม่พบฝั่งก็จะบินกลับมาจับที่เรือ อยู่อย่างนี้เรื่อย ๆ จนกว่าจะพบฝั่ง การที่อารมณ์ตกต่ำลงมาก็เนื่องจากการกำหนดยังไม่แก่กล้าพอที่จะ บรรลุสมรรถญาณ ผลญาณ ได้นั้น เปรียบเหมือนการบินกลับคืนมาหาเรือของนก แต่เมื่อใดที่นกเห็นฝั่ง แล้ว นกตัวนั้นก็จะไม่กลับคืนมาหาเรืออีก แต่จะตรงไปสู่ฝั่งนั้นทันที ฉะนั้นใครที่เห็นฝั่ง (อารมณ์วิปัสสนาญาณ) นี้ ก็จะมีขึ้น ๆ ลง ๆ トラบใดที่ญาณยังไม่แก่กล้า แต่เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ หรือ ญาณแก่กล้าแล้ววิปัสสนาก็จะดีขึ้นตามลำดับ^{๑๐}

ในวิปัสสนานิยม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ว่าการปฏิบัติกรรมฐาน จนเกิดความรู้ความเห็นเป็นประสบการณ์โดยประจักษ์ด้วยตนเองดังกล่าวนี้นี้เป็นภาวนามยปัญญา เรียกว่าวิปัสสนาธุระหรือวาสนธุระ คือ หน้าที่การงานทางวิปัสสนา หรือธุระในการอบรม (จิตใจ) ถือว่าเป็นธุระสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ประเสริฐกว่า ดีกว่า ยอดเยี่ยมกว่าคณัตถธุระหรือปริยัติธุระ^{๑๑}

การเจริญวิปัสสนา คือการใคร่ครวญธรรมโดยการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรมโดยเห็น ประจักษ์แจ้งในไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น ตามความเป็นจริงอาการที่เคลื่อนไหว ใจที่คิด เป็นการปฏิบัติ ให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบเย็นได้ ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่ต้องกลับมาทุกข์อีก ก็ต้องอบรมปัญญา ให้เข้าใจตามความเป็นจริง รู้อย่างชัดแจ้งจริง จนถอนความหลงผิด และการยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตได้ ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนสามารถพ้น อานาถกิเลสได้ด้วยวิปัสสนาภาวนา^{๑๒}

^๙ พระทองศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข), “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏใน ไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๘.

^{๑๐} พระโสภณมหาเถระ มหาสิทธาตอ, *วิปัสสนาขุณี*, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๒๔.

^{๑๑} ธนิต อยู่โพธิ์, *วิปัสสนานิยมว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน*, แก้ไขเพิ่มเติม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๖๐.

^{๑๒} พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร. *ลักษณะกิจตะกัณในการเจริญวิปัสสนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (หางหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์ ๒๕๖๑), หน้า ๑.

วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา เป็นปัญญาที่เห็นแจ้งในรูป-นาม ตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้น สภาวะธรรมทั้งหลายมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในที่สุด มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ควรที่จะพิจารณาสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัด ตรงต่อสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ให้เข้าใจตามความเป็นจริง ว่าสิ่งเหล่านั้น เป็นไปตามสภาวะของมันเอง มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในที่สุด เพื่อที่จะละความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นหนทางไปสู่ความพ้นทุกข์

๓.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการพิจารณาอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา สภาวะธรรมทั้งหลายมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในที่สุด ในตอนท้ายพระสูตรได้กล่าวถึงโพชฌงค์ ๗ ซึ่งเป็นองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์ ถ้าเจริญให้มากแล้ว จะทำให้สิ้นอาสวะได้

๓.๒.๑ การพิจารณาอายตนะ

การพิจารณาอายตนะที่อธิบาย การเจริญวิปัสสนาโดยมีอายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์ มีดังนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ คือ

๑) รู้ชัดตาและรูป รู้ชัดสังโยชนที่อาศัยตาและรูปทั้งสองเกิดขึ้น รู้ชัดเหตุเกิดและไม่เกิดสังโยชน รู้ชัดเหตุละสังโยชนที่ละได้แล้วและไม่เกิดขึ้นอีก^{๑๓}

๒) รู้ชัดหูและเสียง รู้ชัดสังโยชนที่อาศัยหูและเสียงทั้งสองเกิดขึ้น รู้ชัดเหตุเกิดและไม่เกิดสังโยชน รู้ชัดเหตุละสังโยชนที่ละได้แล้วและไม่เกิดขึ้นอีก

๓) รู้ชัดจมูกและกลิ่น รู้ชัดสังโยชนที่อาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองเกิดขึ้น รู้ชัดเหตุเกิดและไม่เกิดสังโยชน รู้ชัดเหตุละสังโยชนที่ละได้แล้วและไม่เกิดขึ้นอีก

๔) รู้ชัดลิ้นและรส รู้ชัดสังโยชนที่อาศัยลิ้นและรสทั้งสองเกิดขึ้น รู้ชัดเหตุเกิดและไม่เกิดสังโยชน รู้ชัดเหตุละสังโยชนที่ละได้แล้วและไม่เกิดขึ้นอีก^{๑๔}

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕.

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๖.

๕) รู้ชัฏกายและโณฏฐัพพะ รู้ชัฏสังโยชนที่อาศัยกายและโณฏฐัพพะทั้งสองเกิดขึ้น รู้ชัฏเหตุเกิดและไม่เกิดสังโยชน รู้ชัฏเหตุละสังโยชนที่ละได้แล้วและไม่เกิดขึ้นอีก

๖) รู้ชัฏใจและธัมมารมณฺญ์ รู้ชัฏสังโยชนที่อาศัยใจและธัมมารมณฺญ์ทั้งสองเกิดขึ้น รู้ชัฏเหตุเกิดและไม่เกิดสังโยชน รู้ชัฏเหตุละสังโยชนที่ละได้แล้วและไม่เกิดขึ้นอีก

ด้วยวิธีนี้ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมภายใน ธรรมภายนอก พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายใน ภายนอก เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและดับอยู่ พิจารณาเห็นเหตุเกิดและดับในธรรมอยู่ว่า ภิกษุตั้งสติเฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้นไม่อาศัยค้นหาและทวิญญู และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่^{๑๕}

ในการเจริญวิปัสสนาโดยมีอายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์ มีหลักการปฏิบัติดังนี้

๑) การกำหนดรู้จักขุปสาท

การที่โยคีรู้ว่าปสาทตาดีพอที่จะทำให้สีปรากฏ ก็ดี การรู้ว่าปสาทตาดี ก็ดี นี้เรียกว่าเป็นการรู้ลักษณะของจักขุปสาทได้ตามความเป็นจริง นี่แหละคือการรู้สภาวะลักษณะของรูปตาที่มีความใส ซึ่งเรียกว่าจักขุปสาท แม้ในเรื่องของปสาทอื่น ๆ เช่น โสตปสาท ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน การที่โยคีรู้ว่า จักขุปสาทเป็นตัวนำจิตให้เข้าถึงรูปสีที่เรียกว่า วรรณะ ก็ดี การที่รู้ว่า จักขุปสาท ก่อให้เกิดการเห็น ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้สภาวะของจักขุปสาทนั้น ตามความเป็นจริง จักขุปสาทมีหน้าที่ดึงจิตเข้าไปสู่รูปารมณฺญ์ หรือที่เรียกว่า สี จักขุปสาทนั้นทำหน้าที่ดึงจิตสู่ รูปารมณฺญ์นั่นเอง นั่นก็คือ ก่อให้เกิดการเห็นรูปารมณฺญ์นั้น การที่โยคีรู้ว่า นี่เป็นที่ตั้งแห่งการเห็น ก็ดี รู้ว่าการเห็นเกิดขึ้นจากสิ่งนี้หรือเริ่มต้นจากสิ่งนี้ ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้ปัจจุภูมิจากของจักขุปสาทนั้นตามความเป็นจริง ก็ การรู้ถึงสาเหตุก็คือรู้ว่าเป็นประสาทตาซึ่งเรียกว่ารูปหยาบ ที่ปรากฏเกิดด้วยอำนาจของกรรม หรือที่เรียกว่า กัมมขณฺฑรูป นั้นว่า จักขุปสาทนี้เกิดขึ้นเพราะมีรูปตาเนื้อนี้เป็นเหตุ ดังนี้ เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูมิจากของจักขุปสาทนั้นตามความเป็นจริง

๒) การกำหนดรู้รูปายตนะ

รูปทั้งหมดมีการกระทบจักขุเป็นลักษณะ^{๑๖} การที่โยคีรู้รูปที่เป็นสีส่นได้ตามความเป็นจริง เช่น รู้ว่านี่คือรูปสีส่นปรากฏในจักขุปสาท เรียกว่าเป็นการรู้ลักษณะของรูปายตนะตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือสิ่งที่ปรากฏให้เห็นได้ เรียกว่าเป็นการรู้สภาวะของรูปายตนะนั้นตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือวิสัยหรือที่โคจรของการเห็น ก็ดี รู้ถึงการเกิดขึ้นของการเห็นว่ามีมาจกสิ่งนี้ ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้ปัจจุภูมิจากของรูปายตนะตามความเป็นจริง รู้ว่าจักขุปสาทเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปที่เป็นฐาน

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๖} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๓๘/๒๓๖.

กล่าวคือภูตรูป เรียกว่าเป็นการรู้พื้นฐานของรูปายตนะตามความเป็น บางท่านพิจารณากำหนดรูปทั้งหลาย โดยอาศัยการมนสิการซึ่งได้แสดงไว้ในเรื่องของธาตุวัตถุสถานสมณะ^{๑๗}และนำมาใช้ในการพิจารณาในเรื่องของวิปัสสนาให้มองเห็นรูปารมณนั้นเป็นของละเอียดดุษฝ ซึ่งการนำมาพิจารณาโดยการอาศัยจณณมนสิการจากสมณะดังกล่าวมิให้เป็นการรู้ลักษณะระสัจจูปฐานของรูปตามความเป็นจริง

๓) การกำหนดรู้โสตปสาท

โยคีนั้นสามารถรับรู้โสตปสาทตามความเป็นจริงดังนี้

รู้สภาวะลักษณะของโสตปสาทนั้นว่า เป็นรูปปสาทที่จะทำให้รูปเสียงปรากฏหรือพอที่จะได้ยินเสียงได้

รู้สวะของโสตปสาทนั้นว่า เป็นตัวที่นำไปสู่เสียงหรือเป็นตัวทำหน้าที่ให้ได้ยินเสียง

รู้ปัจจุปัฏฐานของโสตปสาทนั้นว่า เป็นที่ตั้งของการได้ยิน หรือได้ยินมาจากที่ตรงนี้ รู้ปฐฐานของโสตปสาทนั้นว่า เนื่องจากมีเหตุกล่าวคือกัมมชภูตรูป รูปหยาบที่เกิดแต่กรรมปรากฏจึงทำให้มีโสตปสาทนี้ได้

การรู้สภาวะลักษณะเป็นต้นของโสตปสาท ที่กล่าวมานี้สอดคล้องกับพระบาลี มหาสติปัฏฐานว่า โสตถจ ปชานาติ. โยคิย่อมกำหนดรู้โสตปสาทด้วย^{๑๘}

๔) การกำหนดรู้สัททายตนะ

เสียงทั้งหมดมีการกระทบกับโสตเป็นลักษณะ^{๑๙} โยคีนั้นสามารถรับรู้สัททายตนะ (เสียง) ตามความเป็นจริง ดังนี้

รู้สภาวะลักษณะของสัททายตนะว่า “เป็นสภาวะที่เกิดภายในโสตปสาท” รู้สวะว่า “ดังจนทำให้ได้ยิน” รู้ปัจจุปัฏฐานว่า “เป็นที่โคจรเที่ยวไปหรือวิสัยของการได้ยิน” หรือรู้ว่า “การได้ยินนั้นล้วนแต่มาจากสภาวะนั้นนั่นเที่ยว” รู้ปฐฐานว่า “เป็นธรรมชาติที่ตั้งอยู่หรืออาศัยอยู่บนรูปหยาบ กล่าวคือมหาภูตรูป”

เสียงมีความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญูณเป็นรส มีความเป็นโคจรของโสตวิญญูณเป็นปัจจุปัฏฐาน^{๒๐}

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑๗.

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน** พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ ๒๕๔๙), หน้า ๓๒๙.

^{๑๙} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๓๘/๒๓๖.

^{๒๐} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๓๘/๒๓๗.

รู้สภาวะลักษณะของโสตวิญญูณว่า เป็นสภาวะที่ได้ยินเสียง

รู้สละว่า รับเอาเพียงเสียงเป็นอารมณ์ หรือ เพียงแค่ได้ยินเสียง

รู้ปัจจุบันฐานว่า มีอาการมุ่งหน้าไปหาเสียง

รู้ปทัฏฐานว่า เพราะมีการมนสิการเอาใจใส่ หรือเพราะมีโสตประสาท (เครื่องรับฟัง) และสัททายตนะ (เสียง) จึงทำให้ได้ยิน หรือเพราะมีวิบากกรรมจึงทำให้ได้ยิน ทุก ๆ ครั้งที่โยคีได้กลิ่น หากโยคีสามารถกำหนดทันว่า หอมหนอ เหม็นหนอ หรือ ได้กลิ่นหนอ ในขณะนั้น บรรดาสภาวะธรรม ๕ ประการ สภาวะใดสภาวะหนึ่ง ก็จะสำแดงตนปรากฏโดยสภาวะลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะทำให้โยคินั้นรู้สภาวะธรรมนั้นตามที่ปรากฏนั่นเอง ซึ่งจัดเป็นการรู้ในระดับของญาณปริยญา ซึ่งเป็น ปริยญาขั้นต้น ส่วนในขั้นของปริยญาขั้นสูงกล่าวคือตริณปริยญาและปหานปริยญานั้น เป็นการรู้ ลึกลงไปถึงการเกิดการดับและสามัญลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นตามความเป็นจริง

๕) การกำหนดรู้ฐานประสาท

รู้สภาวะลักษณะของฐานประสาทว่า เป็นรูปประสาทที่มีความใสพอที่จะทำให้เกิดกลิ่นปรากฏหรือ พอที่จะทำให้บุคคลสามารถรับเอากลิ่นมาเป็นอารมณ์ได้

รู้สละว่า เป็นตัวนำไปสู่กลิ่นหรือเป็นตัวทำให้เกิดกลิ่น

รู้ปัจจุบันฐานว่า เป็นที่ตั้งของการได้กลิ่นหรือได้กลิ่นมาจากที่ตรงนี้

รู้ปทัฏฐานว่า เนื่องจากมีมูกกล่าวคือกัมมชฎรูปซึ่งเป็นรูปหยาบอันเกิดแต่กรรม จึง ทำให้มีฐานประสาทรูปได้

๖) การกำหนดรู้คันธายตนะ

กลิ่นแม้ทั้งหมดมีการกระทบขานะเป็นลักษณะ^{๒๑}

รู้สภาวะลักษณะของคันธายตนะ (กลิ่น) ว่า เป็นสภาวะที่เกิดภายในฐานประสาท

รู้สละว่า หอมหรือเหม็นจนทำให้ได้กลิ่น

รู้ปัจจุบันฐานว่า เป็นที่โคจรเที่ยวไปหรือวิสัยของการได้กลิ่น หรือรู้ว่า การได้กลิ่นนั้น ล้วนแต่มาจากสภาวะนั้นนั่นเทียว

รู้ปทัฏฐานว่า เป็นธรรมชาติที่ตั้งอยู่หรืออาศัยอยู่บนรูปหยาบกล่าวคือภูตรูป ก็ การ กำหนดรู้สภาวะเหล่านี้สอดคล้องกับพระบาลีว่า คนธะ จ ปชานาติ. โยคีย่อมกำหนดรู้กลิ่นทั้งหลาย ด้วย

^{๒๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๓๘/๒๓๘.

๗) การกำหนดรู้ชีวหาปสาท

ในการรู้ชัดเกี่ยวกับรูปล้น (ชีวหาปสาท) นั้น โยคีก็จะรู้สภาวะลักษณะของชีวหาปสาท นั้นว่า เป็นสภาวะรูปใสที่สามารถรับรู้ได้

รู้สละของชีวหาปสาทนั้นว่า เป็นตัวนำไปสู่สสารมณ

รู้ปัจจุภูฐานว่า เป็นที่ตั้งหรือที่มาของการเกิดรส

รู้ปทัฐานว่า เนื่องจากมีรูปล้นส่วนที่หยาบ ซึ่งเรียกว่า กัมมชฎรูป จึงบังเกิดรูปใส ในล้นนั้นซึ่งเรียกว่าชีวหาปสาทได้ ก็การรู้นี้สอดคล้องกับพระบาลีว่า ชิวหาญ ปชานาติ. โยคีย่อมรู้ ชิวหาปสาทด้วย

๘) การกำหนดรู้สายตนะ รสมีการกระทบล้นเป็นลักษณะ^{๒๒}

รู้สภาวะลักษณะของรสหรือสายตนะหรือสสารมณนั้นว่าเป็นสภาวะที่ปรากฏ อยู่บนล้น

รู้สละว่า เป็นสภาวะที่ล้นรับรู้ได้

รู้ปัจจุภูฐานว่า เป็นที่โคจรที่เกี่ยวไปหรือวิสัยของการรู้รส

รู้ปทัฐานว่า เป็นธรรมที่ตั้งอยู่บนรูปล้นที่เป็นรูปหยาบซึ่งเรียกว่า ฎรูป

๙) การกำหนดรู้กายปสาท

กายปสาทคือรูปกายใส โยคิอาจรู้สภาวะลักษณะตามความเป็นจริงของกายปสาทนี้ดังนี้ว่า กายปสาทนี้มีเลือดลมดีเพียงพอต่อการกระทบสัมผัส

หรือไม่ก็อาจรู้สละของกายปสาทว่า เป็นตัวนำไปสู่การกระทบ

หรือไม่ก็อาจรู้ปัจจุภูฐานของกายปสาทดังนี้ว่า เป็นจุดที่ปรากฏการกระทบสัมผัส

หรืออาจรู้ปทัฐานของกายปสาทดังนี้ว่า เนื่องจากมีรูปหยาบซึ่งเรียกว่ากัมมชฎรูป จึงทำให้มีกายปสาทนี้ได้ ก็การรู้สภาวะลักษณะเป็นต้นเช่นนี้เป็นการรู้ที่ถูกต้องสอดคล้องกับพระบาลี ว่า กายญจ ปชานาติ. โยคีย่อมรู้กายปสาทด้วย

๑๐) การกำหนดรู้โณฐัพพายตนะ

(๑) การกำหนดรู้โณฐัพพายตนะชนิดสามัญ

ในกรณีโยคีรู้รูปสัมผัสชนิดสามัญทั่วไปที่ยังไม่ได้เน้นเจาะจงนั้น ก็จะรู้ในลักษณะที่กว้าง ๆ เช่น รู้สภาวะลักษณะของโณฐัพพายตนะโดยทำนองว่า เป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่บนกาย รู้สละของโณฐัพพายตนะว่า กระทบได้ รู้ปัจจุภูฐานว่า เป็นวิสัยหรือที่โคจรของการกระทบ (กาย วิญญาณ) หรือเป็นจุดกระทบ

(๒) การกำหนดรู้โณฐัพพายตนะชนิดพิเศษ

^{๒๒}อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๕๓๘/๒๔๐.

ในกรณีที่โยคีรู้ปถวีธาตุที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษนั้น ย่อมรู้สภาวะลักษณะของปถวีธาตุดังนี้ว่า เป็นสภาวะธรรมที่แข็งกระด้าง อ่อนนุ่ม หยาบ ละเอียด รัฐะดังนี้ว่า ทำกิจคือการรองรับเอากองรูปหรือรูปทั้งหลายรู้ปัจจุบันฐานดังนี้ว่า เป็นที่ตั้งของกลุ่มรูปหรือรูปทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ ณ ที่ตรงนี้ รูปที่ฐานดังนี้ว่า เนื่องจากมีรูปหยาบกล่าวคือกลุ่มธาตุ ๓ อย่างที่เหลือนอกจากปถวีธาตุ จึงทำให้เกิดความแข็งกระด้างหรืออ่อนนุ่ม เนื่องจากมีความเปียกชื้นจึงทำให้อ่อนนุ่ม หรือเนื่องจากมีความร้อน จึงทำให้อ่อนนุ่ม

อนึ่ง ในบรรดาการรู้ที่ฐานนี้ ขั้นตอนเป็นการรู้แบบสามัญ ส่วน ๓ ประการหลัง เป็นตัวอย่างการแสดงถึงการรู้ปถวีธาตุหยาบด้วยธาตุ ๓ ประการที่เหลือ ซึ่งทั้ง ๓ นั้น เป็นการรู้ธาตุ ๓ ประการคือ ธาตุอาโป เตโช และวาโย ส่วนประเด็น ๓ ประการสุดท้ายเป็นการรู้ปถวีธาตุชนิดละเอียด

๑๑) การกำหนดรู้วงค์มโนทวาร

เมื่อโยคีเจริญจนกระทั่งวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้าและข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมากตัวอย่างเช่น ในการคู้แขนเข้าแต่ละครั้งอาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดังกล่าว จิตที่กำหนดหลัง ๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อน ๆ จึงอาจทำให้โยคีคิดว่า อารมณ์ที่กำหนดนั้นน้อยไปหรือหายไป ซึ่งความจริงแล้ว อารมณ์นั้นไม่ได้น้อยหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการกำหนดของโยคินั้นเป็นไปด้วยความเร็ว จึงทำให้วงค์จิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่างแห่งวิถีจิตทั้งหลายด้วย

ในช่วงเวลาเช่นนั้น การเข้าไปรู้สภาวะความขาดช่วงของวิถีจิตทั้งหลาย เรียกว่า เป็นการรู้วงค์มโนทวาร แต่สำหรับการรู้วาทะสนมโนทวาร ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะของมโนทวาร การรู้วาทะสนมโนทวาร มีหน้าที่ทำกิจคือการพิจารณา เรียกว่า เป็นการรู้รู้สภาวะ เอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุบันฐาน รู้ว่าเนื่องจากวงค์จิตขาดช่วงไป จึงได้เกิดการเริ่มต้นเอาใจใส่อารมณ์ จัดเป็นการรู้ที่ฐานของวาทะสนมโนทวารนั้น ก็การรู้มโนทวารนี้เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยวัตถุหรือรูปหทัยใจนั่นเอง หมายความว่า เมื่อรู้รูปหทัย โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริง ย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหทัยใจนั้นเป็นนิสสยะกล่าวคือที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการกำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรงนี้ เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดนี้ก็การรู้เช่นนี้จัดเป็นการรู้ลักษณะของวาทะสนมโนทวารนั่นเอง

๑๒) การกำหนดรู้ธรรมารมณ์

สำหรับการรู้ลักษณะเป็นต้นของธรรมารมณ์ที่เป็นปสาทรูป ๕ อาโปธาตุและหทัยรูป นั้น ได้เคยแสดงไว้แล้ว ส่วนการรู้ภาวรูป ตามความเป็นจริง ในขณะที่เกิดความนึกคิดหรือการทำอาภักิริยาของหญิงของชายนั้นพึงทราบ ดังนี้ คือ

การรู้ซึ่งถึงความเป็นธรรมชาติหญิงชาย ก็ดี รู้สาเหตุแห่งความเป็นหญิงชายก็ดี จัดเป็น การรู้สภาวะลักษณะของภารูป

รู้ว่ารูปร่างกล่าว่ามีหน้าที่แสดงเป็นหญิง เป็นชายให้ปรากฏ เรียกว่า เป็นการรู้รู้สะ

รู้ว่ารูปร่างกล่าว่ามีลักษณะการ เช่น รูปพรรณสัณฐาน อากัปภิกิริยาของหญิง ชาย ปรากฏออกมา เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุบันฐาน

รู้ว่ารูปร่างกล่าเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปหยาบ เรียกว่า เป็นการรู้พื้นฐานของภารูปนั้น

โยคีที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันธรรมารมณ์นั้น ย่อมทำให้รู้ชัดแม้กระทั่งชีวิตรูป หรือที่ เรียกโดยทั่วไปว่า ชีวิต ก็ชีวิตรูปนี้เกิดขึ้นและดับไปพร้อมกันและเป็นกลุ่มเดียวกันในรูปทั้งหลายมี ปสาทรูปเป็นต้น

การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นวิธีปฏิบัติสูงสุดในพระพุทธศาสนา ผู้ปฏิบัติเมื่อยังเห็นรูป นาม ตามความเป็นจริง ย่อมรับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส นึกคิด อันเป็นอารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจโดยมีสติเป็นองค์ธรรมกำกับ เมื่อสติมีกำลังมากขึ้น ย่อมเกิดวิปัสสนาปัญญา จนเห็นความเป็นไตรลักษณ์ของชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ดำเนินไปตามแนวทางแห่งโสฬสญาณ ตามลำดับจนถึงโคตรภูญาณ พ้นจากความเป็นปุถุชนหยั่งลงสู่ความเป็นพระอรหันต์ หลุดพ้นจาก ทุกข์ทั้งมวล

๓.๒.๒ การพิจารณาวิญญาน ๖

วิญญาน คือการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ คือเกิดการกระทบกันระหว่าง อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ การรับรู้นี้เราเรียกว่า วิญญาน หลายคนยังมีความเข้าใจเรื่องวิญญานอย่างผิด ๆ เพราะมีความเข้าใจว่า คนที่ตายแล้วจึงจะเรียกว่าวิญญานถ้าเรามาศึกษาคัมภีร์อย่างลึกซึ้งแล้ว เราจะพบว่า ความหมายเรื่องวิญญาน ในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้ว่า คำว่าวิญญาน คือ รู้แจ้งอารมณ์ทั้งปวง โดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึก หรือรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ แต่มิได้หมายถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง หรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญาเป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากกระทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด วิญญานทางตาก็คือวิญญานเห็น วิญญานทางหูก็คือวิญญานได้ยิน วิญญานทางจมูกก็คือวิญญานได้กลิ่นวิญญานทางลิ้นก็คือวิญญานรู้รสวิญญานทางกายก็คือวิญญานรู้สัมผัส วิญญานทางสมอง ก็คือวิญญานนึกคิด เมื่อกล่าวถึงวิญญาน ยังมีศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของวิญญาน ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอยู่ ๑๐ คำ คือ^{๒๓} จิต มโน หทัย มนัส ปันธระ มนายตนะ มนินทริย วิญญานขันธ มโนธาตุ และวิญญานธาตุ ทั้ง ๑๐ คำ มีความเหมือนกันโดยอรรถ แตกต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น

^{๒๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑๒/๒๑๐.

วิญญาณ คือ ความรู้สึกสุขความรู้สึกทุกข์และเฉย ๆ ^{๒๔} และ วิญญาณที่กล่าวถึงนี้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ถ้าไม่มีเหตุปัจจัย ที่ทำให้เกิดวิญญาณก็ไม่เกิด เมื่อวิญญาณเกิดเพราะอาศัยเหตุปัจจัยใด ๆ ก็เรียกชื่อ วิญญาณตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ ดังพุทธพจน์ที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณ์ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ(การรับรู้ทางตา) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยสัทธารมณ์ก็เรียกว่า โสตวิญญาณ(การรับรู้ทางหู) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะ อาศัยขานารมณ์ก็เรียกว่า ขานวิญญาณ(การรับรู้ทางจมูก) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะ อาศัยรสารมณ์ก็เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ(การรับรู้ทางลิ้น) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยโผฐัพพารมณ์ ก็เรียกว่า กายวิญญาณ (การรับรู้ทางผิวหนัง) วิญญาณเกิดขึ้น เพราะอาศัยธรรมารมณ์ก็เรียกว่า มโนวิญญาณ (การรับรู้ทางใจ) อุปมาเหมือนไฟเกิดขึ้นเพราะอาศัยเชื้ออะไร ก็เรียกว่า ไฟ ตามเช่นนั้น ๆ เช่นไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยไม้ก็เรียกว่า ไฟไม้ ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยป่าก็เรียกว่า ไฟป่า ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมูลโคก็เรียกว่า ไฟมูลโค ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยแกลบก็เรียกว่า ไฟแกลบ ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหญ้าก็เรียกว่า ไฟหญ้า ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหยากเยื่อก็เรียกว่า ไฟหยากเยื่อ^{๒๕}

วิญญาณ ต่อการรู้แจ้งอารมณ์ในทางทวารต่าง ๆ หมายถึงธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตาได้แก่เห็น ทางหูได้ยิน ทางจมูกได้กลิ่น ทางลิ้นได้รส ทางกายได้การรู้สัมผัส ทางใจได้ความนึกคิด^{๒๖} ในพุทธธรรม วิญญาณ ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระพบกับอารมณ์ อายตนะภายนอก ซึ่งเป็นที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพราะความรู้จำเพราะแต่ละด้านนี้เรียกว่า วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้อารมณ์ ดังนั้นวิญญาณ ๖ อย่างเท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖ ^{๒๗} คู่ วิญญาณทางตา ได้แก่ เห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ วิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ จิต ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาณ ๖ ได้แก่

- ๑) จักขุวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางตา ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา รูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น คือ การเห็น
- ๒) โสตวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางหู ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู เสียงกระทบหูเกิดความรู้ขึ้น คือ การได้ยิน

^{๒๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๔/๔๐๘.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^{๒๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๐๓/๔๕๘.

^{๒๗} ตูรายละเอียดยใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๘.

๓) ฆานวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางจุมก ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบจุมก กลิ่นกระทบจุมกเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้กลิ่น

๔) ชิวหาวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางลิ้น ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรสกระทบลิ้น รสกระทบลิ้นเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้รส

๕) กายวิญญาน หมายถึงความรู้อารมณ์ทางกาย ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะโณภูฏัพพะกระทบกาย โณภูฏัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้สิ่งต้องกาย)

๖) มโนวิญญาน หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางกายความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะโณภูฏัพพะกระทบกาย โณภูฏัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้เรื่องในใจ)^{๒๘}

คือการรับรู้อารมณ์ทางจิต คือจิตอาศัยรู้อารมณ์ทางทวารมีทั้งหมด ๖ ทางคือ

๑) จักขุทวารได้แก่ทวารทางตาเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของจักขุวิญญานคือจิตเห็นหรือนามเห็น

๒) โสตทวารได้แก่ทวารทางหูเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของโสตวิญญานคือจิตได้ยินนามได้ยิน

๓) ฆานวิญญานได้แก่ทวารทางจุมกเป็นที่อาศัยของอารมณ์ฆานวิญญาน คือจิตรู้กลิ่นหรือนามรู้กลิ่น

๔) ชิวหาวิญญาน ได้แก่ทวารทางลิ้นเป็นที่อาศัยรู้ของอารมณ์ ของชิวหาวิญญาน คือจิตรู้รส หรือนามรู้รส

๕) กายทวาร ได้แก่ทวารทางกายเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ ของกายวิญญานคือจิตรู้การสัมผัสหรือนามรู้การสัมผัส

๖) มโนทวาร ได้แก่ทวารทางใจเป็นที่อาศัย รู้อารมณ์ของมโนวิญญาน คือจิตคิดรู้สึกหรือนามคิดนี้รู้สึก

จิตที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ นี้เมื่อเรียกว่า จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน สำหรับในทางปฏิบัติ คือการทำวิปัสสนาเรียกจักขุวิญญาน ว่านามเห็น เรียกโสตวิญญาน ว่านามได้ยิน เรียกฆานวิญญานว่า นามรู้กลิ่น เรียกชิวหาวิญญานว่านามรู้รส เรียกกายวิญญานว่า นามรู้กระทบ ทั้งนี้เพราะการปฏิบัติวิปัสสนาต้องทำด้วยการรู้ชัดรู้แจ้ง^{๒๙}

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๗๒.

^{๒๙} พระมานัส โสภณจิตฺโต (ชอบมี), “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๙.

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จะต้องรู้รูปรู้นาม ทางทวารทั้ง ๖ เสียก่อนว่ารูปนามคือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ไม่ได้ เป็นธรรมชาติที่แตกดับ ย่อยยับไปด้วยสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่กันและกันคือ ความเย็นความร้อน สิ่งใดที่รู้อารมณ์ไม่ได้ ต้องแตกดับย่อยยับด้วยสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่กันและกัน สิ่งนั้นเรียกว่า รูป และรูปนี้มี ๒ อย่างคือ รูปที่ไม่มีวิญญาณครองและรูปที่มีวิญญาณครอง นามคือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์ ธรรมชาติที่รู้สึกต่ออารมณ์ หรือธรรมชาติที่รู้สึกนึกคิดต่ออารมณ์ ความรู้สึก ไม่พอใจ ความรู้สึกเฉย ๆ ความรู้สึกเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้การสัมผัสต่าง ๆ เหล่านี้รวมเรียกว่า นาม

รูปที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ ทางคือ

- ๑) รูปทางตา คือรูปารมณ์ ได้แก่วัณณะรูปที่เห็นเป็นสีต่าง ๆ
- ๒) รูปทางหู คือสัททารมณ์ ได้แก่เสียง ๆ
- ๓) รูปทางจมูก คือคันธารมณ์ ได้แก่กลิ่นต่าง ๆ
- ๔) รูปทางลิ้น คือรสารมณ์ ได้แก่รสต่าง ๆ
- ๕) รูปทางกาย คือโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ที่ปรากฏทางกาย
- ๖) รูปทางใจ คืออริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่รูปที่อยู่ในท่ายืน รูปที่อยู่ในท่านอน รูปที่อยู่ในท่าเดิน และรูปที่อยู่ในท่าเดิน คือรูปที่กำลังก้าวไปรวมถึงรูปที่อยู่ในอริยาบถย่อย เช่น เหยียด คู้ ก้ม เงย เหลียวซ้าย แลขวา รวมรูปที่จะนำมาทำวิปัสสนามี ๖ อย่าง^{๓๐}

นามที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ อย่าง คือ

- ๑) นามเห็น เกิดทางตามีชื่อเรียกว่า จักขุวิญญาณ
- ๒) นามได้ยิน เกิดทางหูมีชื่อเรียกว่า โสทวิญญาน
- ๓) นามรู้กลิ่น เกิดทางจมูก มีชื่อเรียกว่า ฆานวิญญาน
- ๔) นามรู้รส เกิดทางลิ้น มีชื่อเรียกว่า ชิวหาวิญญาน
- ๕) นามรู้สัมผัส เกิดทางกาย มีชื่อเรียกว่า กายวิญญาน
- ๖) นามรู้สึก นึกคิดเกิดทางใจ มีชื่อเรียกว่า มโนวิญญาน^{๓๑}

เมื่อรู้แล้วว่ารูปนั้นมี ๖ คือ รูปทางตา รูปทางจมูก รูปทางหู รูปทางลิ้น รูปทางกาย รูปทางใจ การดูก็ต้องดูรูปใดรูปหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ ซึ่งเรียกว่าปัจจุบันอารมณ์ และได้รู้แล้วว่า นามนั้นก็มี ๖ คือนามทางตา นามทางหู นามทางจมูก นามทางลิ้น นามทางกาย และนามทางใจ การดูนามก็ต้องดูนามใดนามหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ อนึ่งการดูรูปหรือดูนามนั้น หมายถึง ตามรู้ ไม่ได้ไปจ้องดู หรือเพ่งดูอย่างเอาจริงเอาจังอะไรอย่างนั้น และการดูในที่นี้ หมายถึง ดู

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๓๐-๓๖.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖.

ด้วยใจ โดยมีสติระลึกอยู่ที่อารมณ์ปัจจุบันคือ รูป หรือ นาม ในขณะนั้นและมีสัมปชัญญะคือปัญญาตามรู้อารมณ์ปัจจุบันที่ระลึกอยู่นั้นว่า เป็นนามอะไร เป็นรูปอะไรในขณะนั้น เพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็คือมีสติ และสัมปชัญญะ ดูรูปอะไร ดูนามอะไร ที่กำลังปรากฏอยู่ มีสติ มีความรู้สึก ระลึกอยู่กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่นั้น (ปัจจุบันอารมณ์) มีสัมปชัญญะ มีความรู้ชัดตามที่สติระลึกอยู่นั้นว่า เป็นรูปอะไร เป็นนามอะไรวิญญาน ๖ คือ^{๓๒}

- ๑) จักขุวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญานจิต
- ๒) โสทวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ โสทวิญญานจิต
- ๓) ขานวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ ขานวิญญานจิต
- ๔) ชิวหาวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต
- ๕) กายวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ กายวิญญานจิต
- ๖) มโนวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ มโนวิญญานจิต^{๓๓}

การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการพิจารณาวิญญานนั้น มีความเกี่ยวเนื่องกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการพิจารณาสิ่งที่มากระทบกันระหว่าง อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ โดยการกำหนดรู้ในสิ่งที่มากระทบทางอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ตามความเป็นจริง รู้แจ้งเห็นอาการต่างๆที่เกิดขึ้น เป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้น เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น

๓.๒.๓ การพิจารณาพระไตรลักษณ์ ในขณะกำหนดจากอายตนะทั้งภายในและภายนอก การมีสติกำหนดรู้เท่าทัน ในขณะกำหนด ชื่อว่า การรู้ปัจจุบันขณะ กิเลสเป็นธรรมชาติที่อาศัยอารมณ์อดีตเกิด อาศัยอารมณ์อนาคตเกิด กิเลสไม่อาศัยอารมณ์ปัจจุบันเกิด ดังนั้น การที่สติรู้เท่าทันในขณะกำหนดรู้รูปรนาม ขณะที่สติรู้ ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสกาย อยู่ นั้น ชื่อว่า ชั้น ๕ คือ รูป กับ นาม^{๓๔} ชั้น ๕ ประกอบด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน เวลาที่สติสัมปชัญญะ ไปรับรู้ว่าชอบใจ ความชอบใจเป็นเวทนา การจำได้ว่าชอบใจ การจำได้นั้นเป็นสัญญา การตั้งใจให้รับรู้ว่าจะชอบใจ เป็นสังขาร จิตที่รับรู้เป็นวิญญาน คือ คือเช่นรู้ว่า เป็นรส ชิวหาวิญญาน จิต เป็นจิตดวงหนึ่งที่เกิดทางชิวหาทวาร ดังนั้น การที่ลิ้นรับรู้รสครั้งหนึ่ง จึงชื่อว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน เกิดขึ้นครบ เรียกว่า ชั้น ๕ รูปคงเป็นรูปตามเดิม ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ย่อลงเป็นหนึ่งเรียกว่านาม ดังนั้น ปัญญาที่รู้ว่า ลิ้นรับรู้รส คือ มีแต่รูปกับนามเท่านั้น

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓, ๗, หน้า ๑๓๖-๑๔๔.**

^{๓๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖.

^{๓๔} พระธรรมธีรราชมหิ (โชดก ญาณสิทธิเถระ), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด, หน้า ๑๔๘.

รู้พระไตรลักษณ์ คือ การรู้ลักษณะ ๓ ของรูปนาม ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา จนรู้รูปนามได้ดีมีสติสัมปชัญญะกระทั่งหายข้องใจสงสัย ในรูปนามที่เกิดขึ้น รู้ว่าอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน เป็นคนละอันกัน ชื่อว่า กำลัง เรียกว่า นามรูปปริเฉทญาณ^{๓๕} การรู้เหตุปัจจัยของ รูปนามว่า บางครั้งรูปเกิดก่อน นามเป็นผลก็มี บางครั้งนามเกิดก่อน รูปเป็นผลก็มี เช่น ได้เห็นเกิดก่อน แล้วสติจึงตามกำหนดทีหลัง หรือตั้งใจจะกำหนดก่อน สิ่งที่ได้เห็นจึงเกิดขึ้นทีหลัง เรียกว่า ปัจจัยปริคคหญาณ

รู้ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของรูปนามว่า ลื่นและการรู้ที่เกิดขึ้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตาเพราะไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด เมื่อพิจารณาไกลออกไป สิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสกาย ย่อมสลายไปเพราะรูปนามเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นนี้

ดังนั้น การพิจารณารูปนามจนเห็นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา คือบังคับบัญชาไม่ได้แบบนี้เรียกว่า สัมมสนญาณ^{๓๖}

สัมมสนญาณ สงเคราะห์ลงใน มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ซึ่งเป็น วิสุทธิมัคค ลำดับที่ ๕ ในการพิจารณาไตรลักษณ์ มีวิธีพิจารณาอยู่ ๔ แบบ ชื่อ กลาปสัมมสนนัย^{๓๗} อัธธาสัมมสนนัย สันตติสัมมสนนัย และ ขณะสัมมสนนัย^{๓๘}

พิจารณารูปนามโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย กลาปสัมมสนนัย นั้นเป็นการพิจารณา ทั้งกลุ่มทั้งก้อนเอาโดยส่วนรวม เช่น พิจารณาเป็นขั้นธ กำหนดให้รู้ในขั้นธ ๕ จนไตรลักษณ์ปรากฏ

พิจารณา รูปนาม โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย อัธธาสัมมสนนัย เป็นการกำหนดรู้รูปนามที่เกิดขึ้นในภพก่อนว่า รูปนามที่เคยเกิดในภพก่อนนั้น เดียวนี้ก็ไม่มีแล้ว ล้วนเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตารูปนามที่กำลังเกิดอยู่ในภพนี้ ก็ไม่ไปเกิดในภพหน้า ย่อมดับไปในภพนี้เท่านั้น ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รูปนามที่จะเกิดในภพหน้า ย่อมดับอยู่ในภพหน้านั้น ไม่ได้ติดตามไปในภพต่อ ๆ ไป อีก ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นเดียวกันทั้งสิ้น ปัญญาของผู้ปฏิบัติที่

^{๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง.(กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์ ๒๕๕๓), หน้า ๑๔๘.

^{๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๑๕๐.

^{๓๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๐๐๙.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ดร.ภททันตะ อาสภเถระ อัคมหากัมมัฏฐานจริยะ, วิปัสสนาธุระ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดย C100 DESIGN CO.,LTD, ๒๕๓๖), หน้า ๒๗๕.

เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่ใน อรรถาสัมมสนนัยนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ การพิจารณาแบบนี้ เป็นวิธีที่ละเอียดกว่าแบบ กลาปสัมมสนนัย

พิจารณารูปนามโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย สันตติสัมมสนนัย เป็นการกำหนดรูปนามที่เกิดติดต่อกันเป็นระยะ ๆ เช่นรูปที่เกิดอยู่ในขณะนอน เมื่อลุกขึ้นนั่ง รูปเหล่านั้นก็หาได้ติดตามมาด้วยไม่ ย่อมดับไปในขณะที่นอน รูปที่เกิดอยู่ในขณะนั่ง เมื่อยืนขึ้นแล้ว รูปนั้นก็ไม่ได้ตามมา คงดับไปในขณะนั่งนั่นเองรูปที่เกิดอยู่ในขณะยืน เมื่อเดินแล้ว รูปนั้นไม่ได้ตามมา คงดับไปในขณะยืนนั่นเอง ซึ่งล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น^{๓๙}

ฝ่ายเวทนา ในขณะที่กำลังสบายอยู่ แล้วความไม่สบายเกิดขึ้นมีความรู้สึกสบายนั้นก็ดับไปไม่ได้ตามมา เมื่อมีความรู้สึกที่ไม่สบายอยู่ ครั้นเปลี่ยนเป็นสบายขึ้นมาอีก ความรู้สึกไม่สบายก็ดับไปในขณะนั่นเอง ไม่ได้ตามมาล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างนี้ เป็นต้น ฝ่ายสัญญา ความจำในขณะที่เห็น รูปารมณ์ อยู่ ครั้นได้ยินเกิดขึ้น มาจำในเสียงนั้น ความจำในรูปารมณ์ ก็ดับไป และเมื่อมีการได้กลิ่นเกิดขึ้น ความจำใน สัทธารมณ์ ก็ดับไป มาจำกลิ่นนั้นเสีย ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฝ่ายสังขาร ในขณะที่พอใจชอบใจอยู่ เมื่อมีความไม่พอใจเกิดขึ้น ความชอบใจพอนั้นก็ดับไป หรือกำลังมีความไม่ชอบใจอยู่ กลับมีความเมตตากฎาขึ้น ความไม่ชอบใจนั้นดับไป ซึ่งหลักธรรมนี้ล้วนแต่เป็นเพียง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฝ่ายวิญญาณ ในขณะที่รู้รูปารมณ์อยู่ มีความรู้ใน สัทธารมณ์ เกิดขึ้น ความรู้ใน รูปารมณ์ นั้นก็ดับไป และขณะที่รู้ สัทธารมณ์ อยู่ นั้นหากว่ามีความรู้ ในคันธารมณ์ เกิดขึ้น ความรู้ใน สัทธารมณ์ นั้นก็ดับไป ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปัญญาของเมื่อผู้ปฏิบัติ ที่เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่ใน สันตติสัมมสนนัย ชื่อว่า สัมมสนญาณ การพิจารณาแบบนี้เป็นวิธีที่ละเอียดกว่า อรรถาสัมมสนนัยขึ้นไปอีก

พิจารณารูปนามโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย ขณะสัมมสนนัย เป็นการพิจารณาความเกิดขึ้นและดับไปของรูปหนึ่งต่ออีกรูปหนึ่ง การเกิดขึ้นและดับไปของจิตดวงหนึ่งต่อจิตอีกดวงหนึ่ง อย่างไม่ขาดสาย ซึ่งล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยกันทั้งสิ้นปัญญาของผู้ปฏิบัติที่เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่ใน ขณะสัมมสนนัยนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ เช่นเดียวกัน การพิจารณาแบบนี้เป็นวิธีที่ละเอียดที่สุดแล้ว สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น จึงสามารถพิจารณาได้การเห็นไตรลักษณ์นั้น ย่อมประจักษ์ในขณะที่ รูปนามดับ เพราะว่าดับไป จึงเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ถ้าเที่ยงอยู่ก็ไม่ดับ เพราะว่าดับไปจึงเป็นทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้สิ่งนั้นก็ไม่ดับ และ เพราะว่าดับไปจึงเป็น อนัตตา บังคับบัญชาให้คงอยู่ไม่ได้ ถ้าบังคับบัญชาได้ ก็ไม่ดับ

^{๓๙} พระมหาสมณิก เทชปญโญ (สินสุทธิ), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชั้น ๕ กับอายตนะ ๑๒”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๐.

ไปได้ แต่ว่า สัมมสนญาณ เห็นความเกิดของรูปนามที่ เกิดใหม่ ขึ้นมาแทน จึงได้รู้ว่ารูปนาม เก่านั้นดับไป เป็นการรู้ได้โดย อนุโลมด้วยการอาศัย จินตามยปัญญา เข้ามาช่วย ไม่ได้ประจักษ์ในขณะที่ดับ ดังนั้นจึงกล่าวว่า สัมมสนญาณ เป็นญาณ ที่ยกูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์

ดังนั้นผู้เจริญวิปัสสนาต้องกำหนดรู้ รูป นาม ว่า เพราะรูป นาม เป็นวัตถุที่ถูกพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา และรูป นาม จะเป็นผู้ให้ความจริงแก่ปัญญาว่าตนเองว่า ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นอนัตตา ฉะนั้น ปัญญาใด เข้าไปรู้ความจริงของ รูป นาม ว่า ไม่เที่ยงเป็นต้นนั้น โดยที่ได้เข้าไปพิสูจน์แล้วตนเอง ปัญญานั้น เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา เป็น ภาวนาปัญญา ที่จะสามารถประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง

เมื่อวิปัสสนาญาณ เกิดขึ้นย่อมรู้จริงเห็นแจ้งใน ไตรลักษณ์ มี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อไตรลักษณ์ปรากฏ ด้วยวิปัสสนาปัญญา ที่แน่อนแล้ว วิปัสสนาปัญญา เป็นปัจจัยที่เกิดความรู้สึกต่าง ๆ ตามญาณต่าง ๆ มี นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น

การเห็น ความเกิดดับของนามรูปนาม ชัดเจนแจ่มแจ้ง การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ด้วยความดับ ด้วยความสะละคืน ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแปรปรวน ความไม่มีเครื่องหมาย เห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง เห็นความว่างเปล่า เห็นธรรมด้วยปัญญา อันยิ่งความรู้ความเห็น ตามความเป็นจริง เห็นโทษ หาทาง เห็นอุบาย ที่จะหลีกเลี่ยง ครอบรู้ยิ่งทุกอย่าง ในขณะปัจจุบัน อย่างต่อเนื่อง สันตติคือ ความต่อของรูปนาม จะขาดลง จนสติ สมาธิ และปัญญาของผู้ปฏิบัติแก่กล้าขึ้นเรื่อย ๆ จะปรากฏญาณ ที่เรียกว่า อุทยัพพญาณ ซึ่งจัดเป็น ภาวนามยปัญญา แท้ เพราะการที่บุคคลที่เห็นการเกิดขึ้น และดับไปของรูปนามในปัจจุบัน แล้วเข้าใจว่า มันไม่เที่ยง มันเป็นทุกข์ และเป็นของที่มีโทษตัวตน ไม่สามารถบังคับบัญชาได้^{๔๐} ถือว่าบุคคลนั้น ได้เป็นผู้ปฏิบัติ เข้าถึงวิธีการยกจิตขึ้นสู่ พระไตรลักษณ์

การเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาไตรลักษณ์นั้น คือการกำหนดรู้ รูป-นาม ตามความเป็นจริง จนเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของรูปนาม เช่น ลิ่นรับรู้รส และการรู้ที่เกิดขึ้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คือทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตาเพราะไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด เมื่อพิจารณาไกลออกไป สิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสกาย ย่อมสลายไปเพราะรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔.

๓.๒.๔ การพิจารณาโพชฌงค์ ๗

สติปัฏฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์^{๔๑} เมื่อพิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส ในโลกได้ เมื่อมีสติ ตั้งมั่น ไม่หลงลืม สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความ ระลึกได้) ชื่อได้ว่าเจริญสติสัมโพชฌงค์ และสติสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เมื่อเป็นผู้มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม ไตรตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วย ปัญญา ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเลือก เพ็นธรรม) ชื่อได้ว่า เจริญฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ และฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อไตรตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญาปรารภความเพียรไม่ย่อ หย่อน วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ชื่อได้ว่าเจริญ วิริยสัมโพชฌงค์ และวิริยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อปิตีที่ปราศจากอามิสเกิดขึ้นแก่ผู้ปรารภความเพียรแล้ว ปิตีสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็น องค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ) ชื่อได้ว่า เจริญปิตีสัมโพชฌงค์ และปิตีสัมโพชฌงค์ย่อมถึง ความเจริญเต็มที่

เมื่อจิตเกิดปิตี กายและจิตย่อมสงบ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัส รู้คือความสงบกายสงบจิต) ชื่อได้ว่าเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ และปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึง ความเจริญเต็มที่ เมื่อมีกายสงบแล้ว มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่ง การตรัสรู้คือความตั้งใจมั่น) ชื่อได้ว่าเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ และสมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความ เจริญเต็มที่

เมื่อเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้ว ได้เป็นอย่างดี อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์ แห่ง การตรัสรู้คือความมีใจเป็นกลาง) ชื่อได้ว่าเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมถึง ความเจริญเต็มที่

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรม ในธรรม ทั้งหลาย^{๔๒} มีความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ สมัยนั้น มีสติตั้งมั่น ไม่

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๙๑-๑๙๓.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๑/๑๙๔.

หลงลืม สมัยใดมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืมสมัยนั้น สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ ย่อมถึงความ เจริญเต็มที่ เมื่อเป็นผู้มีสติอย่างนั้น ย่อมค้นคว้า ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา

ผู้มีสติอยู่ย่อมค้นคว้าไตร่ตรองถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วย ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เมื่อค้นคว้า ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญาเป็นอันปรารภความเพียร ไม่ย่อหย่อนแล้ว สมัยใดอยู่ย่อมค้นคว้า ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญาปรารภ ความเพียร ไม่ย่อ สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

ปัตติอันปราศจากอามิส เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้ว สมัยใด ปัตติอันปราศจาก อามิสเกิดขึ้นแก่ผู้ปรารภความเพียรแล้ว สมัยนั้น ปิติสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยใด มีจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อมีกายสงบแล้ว มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมัยใด ผู้มีกายสงบแล้ว มีความสุข จิต ย่อมตั้งมั่น สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้อย่างดี สมัยใด เป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้ว เช่นนั้นได้อย่างดี สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

การตามรู้ในสภาวะธรรม คือโพชฌงค์ ๗ ว่าเป็นสภาวะธรรม ตามรู้ในสภาวะธรรมคือ โพชฌงค์ ๗ ว่าเป็นสภาวะธรรม จิตของทุกคนมีสภาพรู้สิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ด้วยการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิด จึงเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ตามปกติ แต่นามธรรมที่เกิดร่วมกับจิต คือ สัญญา ทำหน้าที่หมายรู้ และสังขาร ทำหน้าที่ปรุงแต่งให้ตอบสนองในทางลบหรือบวก ทำให้จิตไม่ บริสุทธิ์ มีแต่ความทุกข์ระวนกระวายใจ แต่การเจริญโพชฌงค์จะช่วยให้จิตกลับคืนสู่สภาพบริสุทธิ์ ด้วยกระบวนการเจริญสติที่รับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันเป็นหลัก

โพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้ เป็นองค์ประกอบที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งเห็น สภาวะธรรมตามความเป็นจริง แล้วก่อให้เกิดวิชาและวิมุตติในที่สุด พระพุทธองค์ตรัสว่าโพชฌงค์ เป็นธรรมที่น้อมไปสู่พระนิพพาน เหมือนแม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่มหาสมุทรตามปกติ

การกำหนดรู้โพชฌงค์นั้นคล้ายกับการกำหนดรู้นิรณัน โดยกำหนดรู้นิรณันเป็นการ ระลึกรู้นิรณันที่มีอยู่หรือไม่มีอยู่ เหตุเกิด และเหตุดับ พร้อมทั้งเหตุไม่เกิดขึ้นของนิรณันเป็นลำดับ สุดท้าย แต่การกำหนดรู้โพชฌงค์เป็นการระลึกรู้โพชฌงค์ที่มีอยู่หรือไม่มีอยู่ เหตุเกิด และเหตุ เพิ่มขึ้นโพชฌงค์ให้มากขึ้น

๑) องค์แห่งการตรัสรู้อย่างแรก คือ สติ เป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุด ตรงกับสัมมาสติในอริยมรรคมีองค์ ๘ ถ้าปราศจากสติเสียแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมจะไม่อาจก้าวหน้าบนหนทางแห่งการปฏิบัติได้ การเจริญสติระลึกภูมิจิตใจปัจจุบันเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เมื่อสติปรากฏอยู่ นิเวศน์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แม้โพชฌงค์อื่นก็ปรากฏโดยความเป็นผลของสติ

สติเป็นพื้นฐานของโพชฌงค์อื่น เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ในทุกลมุขทุกโอกาส ไม่มีความยิ่งหย่อนเหมือนวิริยะและสมาธิที่อาจยิ่งหย่อนกว่ากันได้ โพชฌงค์อื่นอีก ๖ ประการนั้นแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มโดยการหยั่งเห็นธรรม (ธรรมวิจย) วิริยะและปิติเป็นกลุ่มองค์ธรรมที่ควรเจริญเมื่อวิริยะน้อยกว่าสมาธิ ส่วนความสงบ (ปัสสัทธิ) สมาธิ และอุเบกขา เป็นกลุ่มองค์ธรรมที่ควรเจริญเมื่อวิริยะมากกว่าสมาธิ

๒) องค์ประกอบต่อมา คือ ธรรมวิจย การรู้เห็นสภาวะธรรมอันเป็นรูปธรรม เป็นปัญญาหยั่งเห็นอย่างแท้จริงว่านี่เป็นรูป นี่เป็นนาม นี่เป็นความเกิดขึ้น นี่เป็นความดับไป เช่น ในขณะกำหนดรู้ลมหายใจ ผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจได้ว่าลมหายใจเป็นรูปที่รู้อารมณ์ไม่ได้ ส่วนจิตที่ตามรู้ลมหายใจเหมือนเงาติดตามตัว เป็นนามที่รู้อารมณ์ได้ ลมหายใจเข้าเกิดขึ้นแล้วดับไป จึงเกิดลมหายใจออก ลมหายใจออกเกิดขึ้นแล้วดับไป จึงเกิดลมหายใจเข้า และลมหายใจพร้อมทั้งจิตที่กำหนดรู้มีสภาวะเกิดดับอย่างรวดเร็ว

ธรรมวิจยนี้ตรงกับสัมมาทิฐิในอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งไม่ใช่การพิจารณาใคร่ครวญด้วยปัญญาเรียนรู้หรือปัญญาคิดรู้ แต่เป็นปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรมและเป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญสติ เพราะธรรมวิจยเป็นผลของการเจริญสติปฏิฐาน เริ่มปรากฏตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุทยัพพญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับ เป็นต้นไป และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไปที่เป็นวิปัสสนาญาณระดับสูง แม้โพชฌงค์อื่นก็เหมือนกัน

พระโยคาวจรชื่อว่าตั้งอยู่ในปฏิบัติทางยังรู้ตั้งแต่การอุปบัติแห่งปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ฉะนั้น พระอรุณกถาจารย์จึงกล่าวว่า อารทวิปัสสโกโต ปญญาเย โยคาวจโรติ สัมโพธิ (พระโยคาวจรมุ่งหมายรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา เหตุนี้จึงชื่อว่า สัมโพธิ)

ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๔ แล้วย่อมรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมอย่างชัดเจน ส่วนใหญ่มักรู้เห็นถึงความเกิดดับของสภาวะธรรมทางกาย บางท่านอาจรู้เห็นถึงความเกิดดับของสภาวะธรรมทางจิต คือ จิตที่รับรู้ความเกิดดับของสภาวะธรรมทางกาย ทั้งนี้เพราะสภาวะธรรมทางกายปรากฏชัดกว่าสภาวะธรรมทางจิตที่เกิดดับเร็ว

๓) ธรรมวิจยยังก่อให้เกิดโพชฌงค์ประการที่ ๓ คือ วิริยะ หรือความเพียร ซึ่งตรงกับสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นความเพียรทางกาย (กายิกวิริยะ) และความเพียรทางใจ (เจตสิกวิริยะ) เหมือนเกวียนที่แล่นไปได้ต้องอาศัยล้อทั้งคู่ ความเพียรในที่นี้เป็นความอุตสาหะที่มี

กำลังซึ่งเรียกว่า อาตาปะ คือ ความเพียรเพิกเลส ไม่ใช่ความเพียรที่ย่อหย่อนเพราะมีความเกียจคร้านเข้าครอบงำ วิธีนี้เป็นสภาพปฏิบัติต่อดินมีพระโดยตรง^{๔๓}

๔) โภชนงค์ประการต่อมาอันเป็นผลจากวิธีะ คือ ปิติ หรือความอิ่มใจ เป็นความสุขเอิบอิ่มอย่างท่วมท้นตลอดร่างกาย มีความเต็มด้าซาบซ่านเต็มไปด้วยความสุข โดยรู้สึกว่ามีขนลุกหรือน้ำตาไหลบ้าง เหมือนเห็นสายฟ้าแลบบ้าง เหมือนมีคลื่นหรือกระแสไฟฟ้าปรากฏในร่างกายบ้างรู้สึกตัวเบาสบายแล้วลอยไปในอากาศบ้าง หรือมีความเย็นปรากฏทั่วร่างกายหรือส่วนใดส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นลักษณะของปิติทั้ง ๕ คือ ปิติเล็กน้อย (ขุททกปาติ) ปิติชั่วขณะ (ขณิกปาติ) ปิติซึมซับ (โอกกันทิกาปาติ) ปิติโลดโผน (อุพเพกคาปาติ) และปิติซาบซ่าน (ผรณาปาติ)

๕) ปิตีย่อมก่อให้เกิดโภชนงค์ประการที่ ๕ คือ ปัสสัทธิ เป็นความสงบกายสงบใจ เหมือนมีเราอยู่คนเดียวในโลก และไม่มีเสียงดังรบกวน แม้เสียงภายนอกจะปรากฏตามครรลองของธรรมชาติ แต่จิตของผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อปิตีรับสัญญาณเสียงไว้ ทำให้เกิดความสงบกายสงบใจไม่ถูกลิงภายนอกรบกวน ปัสสัทธินี้เป็นปฏิบัติต่อความฟุ้งซ่าน และความเดือดร้อนใจ (อุทัจจกุกุกจะ) ทั้งก่อให้เกิดสมาธิในโอกาสต่อมา

๖) องค์ประกอบที่ ๖ คือ สมาธิ หมายถึง ความตั้งมั่นของจิต หรือความมีอารมณ์เดียว การเจริญสมาธิเพื่อบรรลุธรรมมีหลายรูปแบบ เช่น การเพ่งกลืน หรือการเพ่งลมหายใจ เป็นต้น แต่สมาธิดังกล่าวเป็นโลกียสมาธิ หรือโลกียฌาน ซึ่งอาจเสื่อมได้ถ้าไม่รักษาไว้ให้ดี และยังส่งผลให้เวียนตายเวียนเกิดอยู่ในภพต่อไป แม้ผู้ที่เกิดเป็นพรหมในพรหมโลกก็มีชีวิตอยู่ด้วยแรงกรรมอันมีขอบเขตสิ้นสุด เมื่อกรรมสิ้นแรงส่งก็อาจเวียนมาเกิดในโลกอื่นที่เป็นมนุษย์ เทวดา ฯลฯ ส่วนสมาธิในโภชนงค์ที่ตรงกับสัมมาสมาธิในอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสมาธิที่มีกำลังเสมอกับอุปปจารสมาธิในขณะบรรลุวิปัสสนาญาณ และเทียบเท่าปฐมฌานในขณะบรรลุมรรคผล มีชื่อว่า ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ หมายความว่า มีอารมณ์หลากหลายตามปัจจุบันขณะนั้นๆ ไม่ใช่หมายความว่า สมาธิที่ตั้งมั่นชั่วขณะ เพราะมีกำลังตามที่กล่าวไว้แล้ว

๗) องค์ประกอบประการสุดท้าย คือ อุเบกขา หมายถึง ความวางเฉย ในการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏโดยสมำเสมอ ไม่จำเป็นต้องปรับศรัทธากับปัญญา และปรับวิธีะกับสมาธิให้สมดุลกัน เพราะอินทรีย์เหล่านั้นมีสภาวะสมดุลไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันด้วยอำนาจของโภชนงค์ทั้ง ๖ ที่ได้บำเพ็ญมาไว้ดีแล้วตั้งแต่ต้น จึงส่งผลให้เกิดอุเบกขา ข้อนี้เปรียบได้กับสารถันงอยู่บนรถม้า

^{๔๓} พระปลัดปริชา คนธโก (จุลโพธิ์), “ศึกษาการเจริญโภชนงค์ที่มีผลต่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๙๐.

ที่เล่นไปตามคำสั่ง โดยไม่ต้องลงสัส แทะงปฏัก หรือบังคับรถ แต่รถมันก็เล่นไปสู่ที่หมายได้ตามที่สารถีสั่ง

ผู้ปฏิบัติอาจเข้าใจจากประสบการณ์โดยตรงว่าสภาวะธรรมทางกายและจิตล้วนประกอบด้วยทุกข์ เมื่อมีความเห็นเช่นนี้เกิดขึ้นกล่าวได้ว่าผู้ปฏิบัติเห็นอริยสัจข้อแรกแล้ว เมื่อประจักษ์ในอริยสัจข้อที่หนึ่งก็เท่ากับได้เห็นอริยสัจข้อที่เหลืออีกทั้งสามข้อ นี่คือนั่นที่กล่าวไว้ในพระบาลี และผู้ปฏิบัติสามารถประสบได้ด้วยตนเอง เนื่องจากมีสติคอยระลึกรู้ในทุกขณะที่สภาวะธรรมทางกายและจิตเกิดขึ้น ตัณหาจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ เมื่อละตัณหาได้อริยสัจข้อที่สองก็จะปรากฏขึ้น ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ และเมื่อปราศจากตัณหาความทุกข์ก็หายไป สำหรับอริยสัจข้อที่สาม ความดับทุกข์จะปรากฏชัดเมื่อโมหะและกิเลสอื่น ๆ ถูกทำลายไป ปรากฏการณ์เหล่านี้จะเกิดขึ้นและดับลงอย่างรวดเร็วเพียงเสี้ยววินาทีขณะที่สติและปัญญาตั้งมั่น การเห็นอริยสัจข้อที่สี่หมายถึงการเจริญมรรคมืองค์แปดจะเกิดขึ้น พร้อมกับการเจริญสติในแต่ละขณะจิต เราจะพูดถึงมรรคแปดโดยละเอียดอีกครั้งในบทต่อไป ชื่อว่า “ราชรถสู่พระนิพพาน” เนื่องจากมีสติคอยระลึกรู้ในทุกขณะที่สภาวะธรรมทางกายและจิตเกิดขึ้น ตัณหาจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อปราศจากตัณหาความทุกข์ก็หายไป ความดับทุกข์จะปรากฏชัดเมื่อโมหะและกิเลสอื่น ๆ ถูกทำลายไป

ด้วยเหตุนี้เราอาจกล่าวได้ว่า ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสามารถเห็นแจ้งในอริยสัจสี่ได้ ตราบเท่าที่สติและปัญญาตั้งมั่น ประเด็นนี้เชื่อมโยงกับความหมายสองประการของโพชฌงค์ที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น สตินี้เป็นส่วนหนึ่งของจิตที่มีญาณหยั่งรู้สภาพความเป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ อันเป็นส่วนหนึ่งของการตรัสรู้ธรรม ซึ่งจะปรากฏขึ้นในจิตของผู้ที่แจ้งในอริยสัจสี่ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า สติเป็นโพชฌงค์องค์แห่งการตรัสรู้ธรรม

โพชฌงค์ ๗ นี้อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้ วิมุตติ คือ ความหลุดพ้นไม่ว่าจะปรากฏในที่ใดก็ตาม ย่อมมีความหมายอย่างนี้ ขึ้นอยู่กับว่า จะหลุดพ้นด้วยอะไร ถ้าหลุดพ้นด้วยญาณ เป็นเจโตวิมุตติ หลุดพ้นด้วยปัญญา เป็นปัญญาวิมุตติ

๓.๓. ผลแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

๓.๓.๑ การรู้แจ้งธรรมในนันทโกวาทสูตร

ธรรม คือ สภาวะของธรรมชาติที่มีอยู่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ตามปกติแล้วเราจะเข้าใจว่าธรรมก็คือธรรมะ แต่พอลถามว่า ธรรมคืออะไร ก็ตอบไปต่าง ๆ นานา ด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นที่จะต้องรู้ความหมายที่แท้จริงแห่งธรรมทั้งหลายว่าคืออะไร จะได้กำหนดถูกและปฏิบัติถูก องค์ธรรม ในนันทโกวาทสูตร คือ ไตรลักษณ์ อายตนะ วิญญาน และโพชฌงค์

ไตรลักษณ์ ถ้ามองด้วยลักษณะความเป็นจริงแห่งธรรมที่ค้นพบในการปฏิบัตินั้น สิ่งแรกคืออุปสรรคเครื่องขัดขวางกุศลทั้งหลาย หมายความว่าผู้ปฏิบัตินั้นจะต้องผ่านเครื่องกีดขวางทั้งหลายให้ได้ จึงจะสามารถรู้แจ้งในสภาวะแห่งกองธรรมที่เป็นธรรมชาติของชีวิตที่เรียกว่าขันธ ซึ่งเมื่อกำหนดรู้แจ้งชัดในขันธทั้งหลายได้ชัดก็จะพบบ่อเกิดแห่งธรรมทั้งหลายว่า ความจริงธรรมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ก็มี นอกกายก็มี การรู้แจ้งดังกล่าวทำให้เกิดปัญญาที่สะอาดผ่องใสพร้อมที่จะรับรู้ในเหตุและผลของธรรมชาติได้อย่างแท้จริงคือ สามารถรับรู้ความจริงอันดับแรกที่เรารู้วิลาสคลาดเคลื่อนไปว่า สุขมี แต่บัดนี้เกิดปัญญารู้แจ้งแจ่มชัดว่า ความจริงสุขไม่มี ล้วนอยู่ในกฎของไตรลักษณ์ มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป การรู้แจ้งในความจริงนี้คือการเข้าใจในกฎธรรมชาติของธรรมชาติที่ว่าสรรพสิ่งทั้งหลาย ล้วนแต่ไม่เที่ยง แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทุกข์ ในที่สุดแห่งทุกข์คือ ความไม่มีตัวตน บุคคล เรา เขา ต่อไป

อายตนะ คือ ที่ต่อ พระพุทธองค์ทรงยกหลักธรรมที่อาศัยอายตนะเกิดมีอยู่คือ สังโยชน์ จุดประสงค์แห่งการแสดงอายตนะก็เพียงต้องการจะชี้ให้เห็นตัวสังโยชน์ อายตนะนี้มี ๑๒ คืออายตนะภายใน ได้แก่ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย และใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, สัมผัส และธรรมารมณ์ เมื่อสังโยชน์เกิดจึงเกิดได้อย่างมากมายด้วยอำนาจแห่งที่เกิดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจแห่งสังโยชน์ชนิดต่างๆอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุดังกล่าวสังโยชน์จึงมี ๑๒๐ อย่าง เพราะอาศัยอายตนะเกิดและจำนวนของสังโยชน์เองรวมกัน ความจริงพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เพียง ๑๒ เท่านั้น คือ “อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่”^{๔๔}

โพชฌงค์ คือ องค์แห่งปัญญา ความจริงสิ่งที่เรารู้จักกันว่าปัญญานั้น คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟังบ้าง ปัญญาที่เกิดจากการนึกคิดจินตนาการบ้าง แต่ปัญญาในที่นี้คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิบัติปฏิบัติชอบในหลักแห่งไตรสิกขาอันได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา อีกอย่างหนึ่งปัญญามี ๒ อย่างคือ โลกียปัญญา อันหมายถึงปัญญาที่มีอยู่ในโลกหรือปัญญาที่ใช้ในการดำรงชีวิตแต่มีได้ละความโลภ ความโกรธ และความหลงได้ ส่วนโลกุตตรปัญญา หมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นจากการละความโลภ ความโกรธ และความหลง พระพุทธองค์ตรัสโพชฌงค์ไว้ในมหา สติปัฏฐานสูตรว่ามี ๗ ประการ คือ สติสัมโพชฌงค์, ัมมวิจยสัมโพชฌงค์, วิริยสัมโพชฌงค์, ปิติสัมโพชฌงค์, ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์, สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์^{๔๕}

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑.

โพชฌงค์เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ^{๔๖} ในทศสูตรสูตร ได้กล่าวถึงโพชฌงค์ว่าเป็นธรรมที่เจริญอบรมดีแล้ว เป็นธรรมที่เป็นกำลังของพระชินาสพและเป็นส่วนหนึ่งในธรรม ๗๐ ประการที่เป็นของจริง เป็นของแท้ แน่นอน ไม่ผิดพลาด ไม่เป็นอย่างอื่น อันพระตถาคตตรัสรู้แล้วโดยชอบ ดังมีใจความว่า “โพชฌงค์ ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุชินาสพเจริญอบรมดีแล้ว แม้ข้อที่โพชฌงค์ ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุชินาสพเจริญอบรมดีแล้ว นี่ก็เป็นกำลังของภิกษุชินาสพที่ภิกษุชินาสพอาศัยปัญญาความสิ้นอาสวะทั้งหลายว่า “อาสวะของเราสิ้นแล้ว”

โพชฌงค์เป็นธรรมที่ทำให้ได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมี^{๔๗} ในมหาสกุลทายสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับอุททปิปปราชกว่า “เราได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวกทั้งหลายสาวกทั้งหลายของเราผู้ปฏิบัติตามเจริญโพชฌงค์(องค์ธรรมแห่งการตรัสรู้) ๗ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เจริญปิตีสัมโพชฌงค์ เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ และเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวลสัคคะ (ความสละ) เพราะเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการนั้นแล สาวกของเราเป็นอันมากจึงได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่”

โพชฌงค์เป็นธรรมที่ทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์^{๔๘} ในอานาปานัสสติสูตรก็เช่นเดียวกัน พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “โพชฌงค์ ๗ ที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เจริญปิตีสัมโพชฌงค์ เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ และเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก(ความสงัด) อาศัยวิราคะ (ความคลายกำหนด) อาศัยนิโรธ(ความดับ) อันน้อมไปเพื่อความปล่อยวาง ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ จึงทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์”

โพชฌงค์เป็นธรรมที่ทำให้ถึงอสังขตธรรม^{๔๙} ในโพชฌงค์สูตรเล็ก พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม คือ โพชฌงค์ ๗ นี้ เราเรียกว่า ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม”

โพชฌงค์เป็นทางที่ทำให้ถึงอมตธรรม^{๕๐} โพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ทั้งหมดนำมาซึ่งคุณอันพิเศษ เมื่อพัฒนาเต็มที่จะมีอำนาจในการทำที่สุดแห่งทุกข์ในสังสารวัฏให้สิ้นไป นี่คือการ

^{๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๔๐๒-๔๐๓.

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๓-๒๙๔.

^{๔๘} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๒/๑๙๕.

^{๔๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๕/๔๕๑.

กล่าวที่มีในพระไตรปิฎก ในที่นี้หมายความว่า วัฏจักรของการเกิดและการตายในเหล่าสัตว์ซึ่งประกอบด้วยสภาวะธรรมของรูปและนามถึงความสิ้นสุดโดยสิ้นเชิง นอกจากนี้ โภชณังค์ยังมีพลาณภาพในการขับไล่กองทัพทั้งสิบของพญามาร กล่าวคือ พลังลบลภายในที่ผูกมัดบุคคลให้ติดอยู่กับวงล้อของความทุกข์และการเกิด ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์และเหล่าพระอริยบุคคลทั้งหลายจึงได้เจริญโภชณังค์จนสามารถก้าวล่วงกามภพ รูปภพ อรูปภพผู้ปฏิบัติอาจสงสัยว่า หากพ้นจากภพทั้งสามแล้วจะไปอยู่ที่ไหน ไม่อาจกล่าวได้ว่ามีการเกิดขึ้นในรูปแบบอื่นใดเนื่องจากนิพพานไม่มีการเกิดและการตาย การเกิดนำมาซึ่งทุกข์ ลักษณะของทุกข์ กล่าวคือ ความแก่ ความเจ็บ และในที่สุดของความตายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ บุคคลจะพ้นทุกข์ได้ต้องพ้นจากการเกิดความตายจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ นิพพานเป็นสภาวะที่อิสระจากการเกิดและการตาย เมื่อโภชณังค์เจริญเต็มที่แล้ว จะนำผู้ปฏิบัติเข้าสู่นิพพานในที่นี้โภชณังค์เปรียบได้กับยาที่เข้มข้นและมีประสิทธิภาพ โภชณังค์มีอุปการะแก่ความเข้มแข็งของจิตที่ต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงของชีวิต นอกจากนี้ยังช่วยรักษาโรคร้ายทางร่างกายและจิตใจได้ด้วยทั้งนี้มิได้รับประกันว่า หากผู้ปฏิบัติเจริญกรรมฐานแล้วจะหายจากโรคทุกโรค แต่ก็เป็นไปได้ว่าการเจริญโภชณังค์สามารถทำให้อาการป่วยทุเลาลง แม้แต่โรคที่ไม่อาจรักษาให้หายได้

โภชณังค์เป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้หรือริยสัจธรรม^{๕๐} เมื่อปัญญาที่เกิดพร้อมสติซึ่งระลึกถึงลักษณะ ของนามธรรมและรูปธรรมสมบูรณ์เป็นวิปัสสนาญาณ แต่ละขั้น แล้วก็จะประกอบด้วยโภชณังค์ ๗ คือองค์ธรรมของการตรัสรู้หรือริยสัจธรรมโภชณังค์ ๗ คือ

- ๑) สติสัมโพชณังค์ องค์ของการตรัสรู้คือ สติเจตสิก
- ๒) ฌัมมวิจยสัมโพชณังค์ องค์ของการตรัสรู้คือ ปัญญาเจตสิก
- ๓) วิริยสัมโพชณังค์องค์ของการตรัสรู้คือ วิริยเจตสิก
- ๔) ปิติสัมโพชณังค์องค์ของการตรัสรู้คือ ปิติเจตสิก
- ๕) ปัสสัทธิสัมโพชณังค์องค์ของการตรัสรู้คือ กายปัสสัทธิเจตสิก และ จิตตปัสสัทธิเจตสิก
- ๖) สมานิสัมโพชณังค์องค์ของการตรัสรู้ คือ เอกัคคตา เจตสิก
- ๗) อุเบกขาสัมโพชณังค์ องค์ของการตรัสรู้ คือ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก

ภิกษุไม่สิ้นอาสวะเพราะไม่ได้เจริญโภชณังค์ ๗^{๕๑} ในวาสิฏฐสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะของบุคคลผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่ มิได้

^{๕๐} พระกัมมัญฐานาจารย์ พระปณิตตาภิวงศ์, *รู้แจ้งในชาตินี้*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๑.

^{๕๑} จินต์บริหารวนเขตต์, *ปรมัตถธรรมสังเขปจิตตสังเขปและภาคผนวก*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๖๒-๔๖๕.

^{๕๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐๑/๑๙๓-๑๙๕.

กล่าวความสั้นไปแห่งอาสวะของบุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็น เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างไร ความสั้นไปแห่งอาสวะจึงมี คือ เมื่อบุคคลรู้เห็นอยู่ว่า ‘รูปเป็นดังนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นดังนี้ ความดับแห่งรูปเป็นดังนี้ เวทนาเป็นดังนี้ สัญญาเป็นดังนี้ สังขารเป็นดังนี้ วิญญาณเป็นดังนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นดังนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นดังนี้’ เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างนี้ ความสั้นไปแห่งอาสวะจึงมี

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุไม่ประกอบภาวนาอยู่เนื่อง ๆ ถึงจะมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘ทำอย่างไรหนอ จิตของเราจึงจะหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น’ ก็จริง ถึงอย่างนั้น จิตของเธอก็ไม่หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่นได้เลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร ข้อนั้นพึงกล่าวได้ว่า ‘เพราะเธอไม่ได้เจริญ’ เพราะเธอไม่ได้เจริญอะไร คือ เพราะเธอไม่ได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการไม่ได้เจริญสัมมปปธาน ๔ ประการ ไม่ได้เจริญอิทธิบาท ๔ ประการ ไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ประการ ไม่ได้เจริญพละ ๕ ประการ ไม่ได้เจริญโพชฌงค์ ๗ ประการไม่ได้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุประกอบภาวนาอยู่เนื่อง ๆ ถึงจะไม่มีมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘ทำอย่างไรหนอ จิตของเราจึงจะหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น’ ก็จริง ถึงอย่างนั้น จิตของเธอก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่นได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ข้อนั้นพึงกล่าวได้ว่า ‘เพราะเธอได้เจริญ’ เพราะเธอได้เจริญอะไร คือ เพราะเธอได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการได้เจริญสัมมปปธาน ๔ ประการได้เจริญอิทธิบาท ๔ ประการ ได้เจริญอินทรีย์ ๕ ประการ ได้เจริญพละ ๕ ประการ ได้เจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ได้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘”

เจริญโพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพบลูย์ในธรรมทั้งหลาย^{๕๓} ในหิมวันตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกนาคอาศัยขุนเขาหิมพานต์ย่อมเติบโตมีกำลังเติบโตมีกำลังแล้วลงสู่หนอง ลงสู่หนองแล้วลงสู่บึง ลงสู่บึงแล้วลงสู่แม่น้ำน้อย ลงสู่แม่น้ำน้อยแล้วลงสู่แม่น้ำใหญ่ ลงสู่แม่น้ำใหญ่แล้วลงสู่มหาสมุทรสาครนาคเหล่านั้นย่อมถึงความเจริญเติบโตทางกายในมหาสมุทรสาครนั้น แม่น้ำใด ภิกษุก็ฉนนั้นเหมือนกัน เมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้) ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพบลูย์ในธรรมทั้งหลาย

ภิกษุเมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพบลูย์ในธรรมทั้งหลาย อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความระลึกได้) เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ การเพียรธรรม) เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร) เจริญปิติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความอึดใจ) เจริญปัสสัทธิ

^{๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๐๙-๑๑๐.

สัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบกายสงบใจ) เจริญสมาธิ สัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งจิตมั่น) เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความมีใจเป็นกลาง) อันอาศัยวิเวก (ความสงัด) อาศัยวิราคะ (ความคลายกำหนด) อาศัยนิโรธ (ความดับ) น้อมไปในโอสสัคคะ (ความสละ) ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุเมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลายอย่างนี้แล”

๓.๓.๒ ลำดับการรู้แจ้งในนันทโกวาทสูตร

อายตนะ ๑๒ เป็นธรรมชาติที่เกิดในทวารทั้ง ๖ และอารมณ์ ๖ เป็นบ่อเกิดของธรรมเหล่าอื่น เป็นที่ไหลมาแห่งบุญและบาป ย่อมนำสัตว์ไปสู่ทุกข์ในสังสารวัฏ เป็นที่เกิดของตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นที่อาศัยอยู่ของจิตและเจตสิก เป็นที่ประชุมรวมกันของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก ดังนั้น อายตนะจึงเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้การดำเนินชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามปกติ เพราะในการดำเนินชีวิตถ้าอายตนะใดอายตนะหนึ่งบกพร่องไป ก็ทำให้มีอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิต อายตนะ ๑๒ มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันโดยความเป็นปรมัตถธรรม การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นวิธีปฏิบัติสูงสุดในพระพุทธศาสนา ผู้ปฏิบัติเมื่อหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ย่อมรับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส นึกคิด อันเป็นอารมณ์ของ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจโดยมีสติเป็นองค์ธรรมกำกับ เมื่อสติมีกำลังมากขึ้น ย่อมเกิดวิปัสสนาปัญญาจนเห็นความเป็นไตรลักษณ์ของขันธ์ ๕ และอายตนะ ๑๒ ดำเนินไปตามแนวทางแห่งวิปัสสนาญาณตามลำดับจนพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง หยั่งลงสู่ความเป็นพระอริยบุคคลหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งมวล

วิญญาน ๖ นั้นเป็นการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ คือเกิดการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ การรับรู้นี้เราเรียกว่า วิญญาน หลายคนยังมีความเข้าใจเรื่องวิญญานอย่างผิด ๆ เพราะมีความเข้าใจว่า คนที่ตายแล้วจึงจะเรียกว่าวิญญาน ถ้าเรามาศึกษาคัมภีร์อย่างลึกซึ้งแล้ว เราจะพบว่า ความหมายเรื่องวิญญาน ในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้ว่า คำว่าวิญญาน คือ รู้แจ้งอารมณ์ทั้งปวง โดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึกหรือรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ แต่ไม่ได้หมายถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง หรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญา เป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากระทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด วิญญานทางตาก็คือวิญญานเห็น วิญญานทางหูก็คือวิญญานได้ยิน วิญญานทางจมูกก็คือวิญญานได้กลิ่น วิญญานทางลิ้นก็คือวิญญานรู้รส วิญญานทางกายก็คือวิญญานรู้สัมผัส วิญญานทางสมอง ก็คือวิญญานนึกคิด

ไตรลักษณ์ย่อมควบคุมทุกสรรพสิ่ง ดังนั้นสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนเป็นสภาวธรรม (ธรรมชาติ) ล้วนเกิดแต่เหตุ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน มาประชุมปรุงแต่งกันชั่วขณะหนึ่ง ต้องอาศัยเหตุ

ปัจจัยหลายเหตุ มาประชุมเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ก่อให้เกิดสภาวะธรรม หรือสภาวะแห่งธรรมชาติ จึงล้วนเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีความไม่เที่ยง มีอันต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา เป็นทุกข์ไม่ตั้งอยู่นาน ไม่สามารถควบคุมบังคับให้เป็นไปตามปรารถนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ด้วยความดับ ด้วยความสลัดคืน ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแปรปรวน ความไม่มีเครื่องหมาย เห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง เห็นความว่างเปล่า เห็นธรรมด้วยปัญญา อันยิ่งความรู้ความเห็น ตามความเป็นจริง เห็นโทษ หาทาง เห็นอุบาย ที่จะหลีกเลี่ยง ครอบงำทุกอย่าง ในขณะปัจจุบัน อย่างต่อเนื่อง สันตติคือ ความต่อของรูปนามจะขาดลง จนสติ สมาธิ และปัญญาของผู้ปฏิบัติแก่กล้าขึ้นเรื่อย ๆ จะปรากฏญาณ ที่เรียกว่า อุทยัพพญาณ ซึ่งจัดเป็น ภาวนามยปัญญา แต่ เพราะการที่บุคคลที่เห็นการเกิดขึ้น และดับไป ของรูปนามในปัจจุบัน แล้ว เข้าใจว่า มันไม่เที่ยง มันเป็นทุกข์ และเป็นของที่มีใช้ตัวตน ไม่สามารถบังคับบัญชาได้ ถือว่าบุคคลนั้น ได้เป็นผู้ปฏิบัติ เข้าถึงวิธีการยกจิตขึ้นสู่ พระไตรลักษณ์

การเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุธรรม ทำโพชฌงค์ให้บริบูรณ์ เป็นการตามรู้ สภาวะธรรมโพชฌงค์ว่าเป็นสภาวะธรรม จิตของผู้ปฏิบัติมีสภาพรู้สิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ด้วยการ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิด เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ตามปกติ นามธรรมที่เกิดร่วมกับจิต คือ สัญญา ทำหน้าที่หมายรู้ และสังขาร ทำหน้าที่ปรุงแต่งให้ตอบสนอง ทำให้จิตไม่บริสุทธิ์ มีแต่ความทุกข์ แต่การเจริญโพชฌงค์จะช่วยให้จิตกลับคืนสู่สภาพบริสุทธิ์ด้วยกระบวนการเจริญสติที่รับรู้ สภาวะธรรมปัจจุบันเป็นหลัก การกำหนดรู้โพชฌงค์ เป็นการระลึกรู้โพชฌงค์ที่มีอยู่หรือ ไม่มีอยู่ เหตุเกิด และเหตุเพิ่มพูนโพชฌงค์ให้มากขึ้น โพชฌงค์เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ เป็นธรรมที่ภิกษุชฌาสนาเจริญอบรมดีแล้ว อาศัยปัญญาความสิ้นอาสวะทั้งหลายว่าอาสวะของเราสิ้นแล้ว โพชฌงค์เป็นธรรมที่ทำให้ได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมี พระผู้มีพระภาคได้ตรัส เพราะเจริญโพชฌงค์ สาวกของเราเป็นอันมากจึงได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่ โพชฌงค์เป็นธรรมที่ทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์

๓.๔ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาในเรื่องนี้ ผู้วิจัยสรุปความได้ว่า หลักธรรมในนันทโกวาทสูตร ประกอบไปด้วย อายตนะ วิญญาณ ไตรลักษณ์ และโพชฌงค์ เป็นองค์ธรรมที่มีความสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาการโดยการพิจารณาอายตนะ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ เห็นรูปนาม ตามความเป็นจริง ย่อมรับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส นึกคิด อันเป็นอารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ การพิจารณาวิญญาณนั้น มีความเกี่ยวเนื่องกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการพิจารณาสิ่งที่มากระทบกันระหว่าง อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ โดยการกำหนดรู้ในสิ่งที่มากระทบทางอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ตามความเป็นจริง รู้

แจ้งเห็นอาการต่างๆที่เกิดขึ้น เป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้น เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น การกำหนดรู้รูป-นาม ตามความเป็นจริง จนเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของรูปนาม เมื่อสติมีกำลังมากขึ้น ย่อมเกิดวิปัสสนาปัญญาจนเห็นความเป็นไตรลักษณ์ของรูปกับนาม การเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ นี้อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร” มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในนันทโกวาทสูตร และเพื่อศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา ปกรณ์วิเสสและคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วรวบรวมข้อมูล เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนาและตรวจสอบความถูกต้อง โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาภาวนาผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะไว้ ดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

๔.๑.๑ หลักธรรมในนันทโกวาทสูตร

หลักธรรมในนันทโกวาทสูตร ประกอบไปด้วยอายตนะ วิญญาณ ไตรลักษณ์ และโพชฌงค์ มีความเกี่ยวข้องกับวิปัสสนาภาวนา มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายมีการเวียนว่าย ตายเกิด อย่างไม่มีสิ้นสุดก็เพราะมีอายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญ ตาต่อกับรูป หูต่อกับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์อันเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนา ส่งผลให้เป็นบุญและบาป เป็นทุกข์หรือจะพ้นจากทุกข์ ก็ต้องอาศัยอายตนะ ๑๒ ทั้งสิ้น วิญญาณที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางอายตนะนั้นเกิดจากเหตุปัจจัย และการดับไปของวิญญาณ เพราะขาดเหตุปัจจัย การเกิดและดับของวิญญาณ จึงขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ดังนั้นสภาพของวิญญาณ จึงมีการเกิดดับอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือมีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะและดับไปในที่สุด สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง มีอันแปรปรวนไปเป็นอาการ ธรรมดา ทนอยู่ไม่ได้ต้องเสื่อมไปเป็นอาการธรรมดาและดับไปในที่สุด เปนอนัตตาไม่มีตัวตน โพชฌงค์ ๗ อยู่ในโพธิปักขิยธรรมอันเป็นทั้งวิปัสสนาญาณโดยตรง และสมถฌานโดยอ้อม อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติ ให้บริบูรณ์ได้ การอบรมฝึกฝนจิตให้เกิดการสำรวมอินทรีย์ด้วยความวิริยะไม่ท้อถอย จะส่งผลให้จิตใจตั้งมั่น ยากที่กิเลสจะเข้าครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ไม่ใช่เป็นเรื่องของทำทางภายนอก โดยปกติแล้ว จิตใจที่ผ่านการอบรมฝึกฝนจนดีงาม ไม่มีกิเลสเข้าครอบงำ การแสดงออกทางกาย วาจา ก็ย่อมมีความถูกต้องดีงามตามไปด้วย การกระทำทุจริตทางกาย ทางวาจาก็มีไม่ได้ ดังนั้น การดำเนินชีวิตของมนุษย์จึงควรตั้งอยู่บนความไม่ประมาทมีสติสัมปชัญญะ ระลึกรู้อยู่ตลอดเวลาเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ อันหมายถึงการคุมครอง

การป้องกันรักษาจิตให้มั่นคงไว้ เมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว อารมณ์ก็จะไม่หลุดจิตให้ออกไปสนใจภายนอกไม่หลงยินดีในอารมณ์ที่พอใจไม่เกลียดชังในอารมณ์ที่ไม่พอใจทุก ๆ ครั้งที่มีการกำหนดรู้ถึงความรู้สึกหรือเวทนาที่เกิดขึ้นภายในจิตใจและกายไม่ว่าจะเป็นความสุข ดีใจ ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา หรือความทุกข์ใจ ความไม่สบายใจ ความเสียใจ ซึ่งเรียกว่า ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกที่เป็นกลาง ๆ หรือเฉย ๆ ซึ่งเรียกว่า อุเบกขาเวทนา

๔.๑.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร

การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการพิจารณาอายตนะ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ เห็นรูปนาม ตามความเป็นจริง ย่อมรับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส นึกคิด อันเป็นอารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ การพิจารณาวิญญานนั้น มีความเกี่ยวเนื่องกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการพิจารณาสิ่งที่มากระทบกันระหว่าง อายตนะภายใน และอายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ โดยการกำหนดรู้ในสิ่งที่มากระทบทางอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ตามความเป็นจริง รู้แจ้งเห็นอาการต่างๆที่เกิดขึ้น เป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้น การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จึงเป็นอุบายที่ทำให้เรื่องปัญญา เป็นการสอนให้บุคคล ใช้ปัญญา สติและความเพียร พยายามเพ่งพินิจดูสิ่งที่เราเรียกว่า ชันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน สงเคราะห์เข้าไป รูปและนาม บุคคลได้ใช้ปัญญาพินิจพิจารณา มองดูรูปนาม เหล่านั้นในแง่ของความเป็นจริงตามหลักของสามัญลักษณะ คือ ลักษณะที่เสมอกันในสัตว์ และ สังขารทั้งหลาย ได้แก่ ความเป็นของไม่เที่ยง พิจารณาสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัด ตรงต่อสภาวะ คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง ที่สิ่งเหล่านั้น เป็นไปตามสภาวะของมันเอง คือ การเห็นไตรลักษณ์ เมื่อสติมีกำลังมากขึ้น ย่อมเกิดวิปัสสนาปัญญาจนเห็นความเป็นไตรลักษณ์ของรูปกับนาม การเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ นี้อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาหลักธรรมและการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตรที่มุ่งเน้นการศึกษาเชิงคุณภาพ ซึ่งเป็นการรวบรวมและเรียบเรียงจากคัมภีร์หรือตำราวิชาการเท่านั้น ยังขาดการศึกษาที่ลงสู่ภาคปฏิบัติ คือการนำผลการศึกษาไปใช้ได้จริง ดังนั้น ผู้ที่มีความต้องการนำผลการศึกษาไปใช้ ควรฝึกปฏิบัติในสำนักปฏิบัติธรรม ที่เป็นสำนักที่ยอมรับของคณะสงฆ์ไทย เช่น วัดภักทันทตาสาราม จังหวัดชลบุรี วัดพระธาตุศรีจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ วัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. ควรวิจัยเนื้อหาหลักธรรมการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตรในพระไตรปิฎกที่ได้จากแหล่งต่าง ๆ เพื่อจะได้เปรียบเทียบข้อมูลว่าตรงกัน หรือแตกต่างกันในด้านใด และเพื่อจะได้นำเสนอผู้เชี่ยวชาญในด้านพระไตรปิฎก เป็นผู้ตรวจสอบแก้ไข พร้อมทั้งเป็นฐานข้อมูลในการศึกษาค้นคว้า และนำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน

๒. ควรศึกษาการเจริญวิปัสสนาภาวนาในนันทโกวาทสูตร เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวทางการเจริญอริยสัจ ๔ ให้เข้าใจตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอย่างถูกต้อง ทั้งยังเป็นการสนับสนุนการเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างถูกต้อง ไม่ผิดจากพระไตรปิฎกอีกด้วยทั้งนี้ สำหรับผู้ที่มีความสนใจจะศึกษา ผู้วิจัยขอเสนอแนะการทำสารนิพนธ์ในครั้งต่อไป จึงตั้งประเด็นการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

หากมีการศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ศึกษาควรที่จะศึกษาในเชิงความสัมพันธ์หรือความเกี่ยวข้องกับหลักธรรมอื่น ๆ ในประเด็นดังต่อไปนี้

- ๑) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาน ๖ กับอายตนะ ๑๒ ในการวิปฏิบัติปัสสนากรรมฐาน
- ๒) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างโพชฌงค์ ๗ กับอายตนะ ๑๒ ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาไตรปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.

_____. พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๓.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

จำลอง ดิษยวณิช. วิปัสสนากรรมฐานและชาวน์อารมณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙.

จินต์ บริหารวนเขตต์. ปรมัตถธรรมสังเขปจิตตสังเขปและภาคผนวก. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓.

ดร.ภททันตะ อาสภเถระ อัครมหาภิกษุฐานจิริยะ. วิปัสสนาธุระ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. ไม่ปรากฏจังหวัด: จัดพิมพ์โดย C100 DESIGN CO.,LTD, ๒๕๓๖.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยามว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน. แก้ไขเพิ่มเติม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. แก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระกัมมัฏฐานาจารย์ พระปณิธาภิวงศ์. รู้แจ้งในชาตินี้. พิมพ์ครั้งที่ ๗. แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๐.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒.

_____. วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระครูพิพิธวรกิจจานุการ. ดร. ลักษณะที่จุดกะในการเจริญวิปัสสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์ ๒๕๖๑), หน้า ๑.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ. ๙) **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก, จำกัด

_____. **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

_____. **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **ไตรลักษณ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบจิตติวาณ). **ธรรมปริทรรศน์ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด.

พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓, ๗**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติ-วิปัสสนา**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____. **วิปัสสนาขุณี**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓).

_____. **วิปัสสนาขุณี เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙. M.A. Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

_____ . มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙. M.A. Ph.D.) ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

_____ . วิปัสสนานัยเล่ม ๒. พระคันธสาราภิงค์ แปลและ เรียบเรียง.

_____ . วิปัสสนานัย เล่ม ๒. พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑.

พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ). **ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด.

_____ . **ปรมัตถสภาวะธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมมิก จำกัด.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **สัมมาทิฏฐิ ตามพระเถราธิบายของท่านสารีบุตรเถระ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร). **อริยวังสปฏิบัติพา**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

อาจารย์แนบ มหานิรานนท์. **แนะแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก. ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๓.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์). “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธานุสาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขั้น ๕ กับอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธานุสาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาสมนึก เตชปญโญ (สินสุทธิ). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างขั้น ๕ กับอายตนะ ๑๒”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี). “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระทองศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข). “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏใน ไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา
ภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

นนทโกวาทสูตร พระไตรปิฎกภาษาบาลี
พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐

ภาคผนวก ก

๔๔๔

มธุมนิกาย. อุปริปนฺนาถก

[๕. สฬายคน

“โย โส ภูเต ปุณฺณ นาม กุตฺตฺโต ภควตา สงฺฆิตฺเตน โอวาทเน โอวทิตฺโต กาดกฺโข, ตสฺส กา คคิ, โก อภิสฺมปฺราโย”ติ.

ปณฺทิตฺโต ภิกฺขเว ปุณฺณ กุตฺตฺโต ปจฺจปาที” วมฺมสฺสํนฺนํ, น จ มํ วมฺมาจฺจกรณํ วิหะเสถ, ปรีนิพฺพุตฺโต ภิกฺขเว ปุณฺณ กุตฺตฺโตติ.

อิทมวโจ ภควา. อตฺตมฺนา เต ภิกฺขุ ภควโต ภาสํติ อภินฺนุทฺติ.

ปุณฺณวาทสฺสคํ นิฏฺฐิตํ คคิยํ.

๔. นนฺทโกวาทสฺสค

[๓๘๘] เขวมุเม สุตฺตํ— เขกํ สมฺมํ ภควา สํวตฺถิยํ วิหริติ เขตฺตเว นนาถ-
ปิ่นฺทิกสฺส อารามे. อถ โส มหาปชาปตี โคตฺมํ ปณฺจมคฺเคหิ ภิกฺขุณฺสฺสคฺเคหิ สทฺธิํ เยน
ภควา เตนุปลงฺกมิ, อุปฺปลงฺกมิทฺวา ภควนฺตํ อภิวาทิตฺวา เขกมนฺตํ อฏฺฐาถิ, เขกมนฺตํ
จิตฺวา โส มหาปชาปตี โคตฺมํ ภควนฺตํ เขทฺทวโจ “โอวทตฺถ ภูเต ภควา ภิกฺขุณฺโง,
อนุสาธตฺถ ภูเต ภควา ภิกฺขุณฺโง, กโรตฺถ ภูเต ภควา ภิกฺขุณฺนํ วมฺมิกถนุ”ติ.

เตน โส ปน สมฺเยน เถรา ภิกฺขุ ภิกฺขุณฺโง โอวทนฺติ ปรียาเยน. อายสฺมา ปน
นนฺทโก น อิจฺฉติ ภิกฺขุณฺโง โอวทิตฺถํ ปรียาเยน. อถ โส ภควา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ
อามนฺเตถิ “กสฺส นุ โส อานนฺท อชฺช ปรียาโย ภิกฺขุณฺโง โอวทิตฺถํ ปรียาเยนา”ติ.

๑ ก. สจฺจวาทิ วมฺมวาทิ

วคค]

๔. นนทโกวาทศต

๓๔๕

ตพเพเหว ฆนเต กโค ปริยาโย ภิกขุณิโย โอวทิตุํ ปริยาเยน, ชยํ ฆนเต อายสฺมา
นนทโก น อิจฺฉติ ภิกขุณิโย โอวทิตุํ ปริยาเยนาติ.

อต โข ภควา อายสฺมุนํ นนทํ อามนฺเตสํ “โอวท นนทก ภิกขุณิโย, อนุสาธ
นนทก ภิกขุณิโย, กโรหิ คุวํ พราหมณ ภิกขุณิํ ชมฺมิกถน”ติ. “เอวมนฺเต”ติ โข
อายสฺมา นนทโก ภควโค ปฐิตฺตฺวา ปุพฺพพณฺธุสมํ นิวาเสตฺวา ปคฺคจฺจวราทาย
ธาวคฺคิ ปิณฺฑทาย ปาวิตฺติ, ธาวคฺคิยํ ปิณฺฑทาย จริตฺวา ปจฺจนาภคํ ปิณฺฑทปาท-
ปฏิกกนฺโต อคฺคตฺตฺติโย, เยน ราชการาโม, เตนฺสปตฺถกมิ. อทฺทธํ” โข คา ภิกขุณิโย
อายสฺมุนํ นนทํ ทูรโคว อากฺขณฺตํ, ทิสฺวาน ธาณํ ปณฺญาเปตฺถ อุกกณฺจ ปาทนํ
อฺปฏฺจเปตฺถ. นิสฺสิทฺติ โข อายสฺมา นนทโก ปณฺยตฺเต ธาณํ, นิสฺซช ปาทะ
ปฏฺชาเสสฺสิ. ตาปี โข ภิกขุณิโย อายสฺมุนํ นนทํ อภิวาเทตฺวา เอกมฺนํ นิสฺสิทฺตํ,
เอกมฺนํ นิสฺสินฺนา โข คา ภิกขุณิโย อายสฺมา นนทโก เอตทโวจ “ปฏฺิปฺจจกถา
โฆ ภคินีโย ภวิตฺตฺติ. ตคฺคธ อชานนฺคํ”^๒ ‘อชานนามา’ติธฺตํ วจฺนํ, น อชานนฺคํ”^๓
‘น อชานนามา’ติธฺตํ วจฺนํ, ยถฺธํ วา ปนฺธํ กจฺจา วา จิมติ วา, อทฺเมว ตคฺคธ
ปฏฺิปฺจจติพฺโพ ‘อิทํ ฆนเต กถํ อิมธฺตํ กฺวตฺโต”ติ. เอตฺตเกนปี มยํ ฆนเต
อญฺยธฺตํ นนทกธฺตํ อคฺคตฺตนา อภินนฺทาม,” ยนฺโน อญฺโย นนทโก ปวาเรตฺติ.

[๓๔๕] ตํ กิ มณฺเฑธ ภคินีโย: จกฺขุ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ฆนเต.
ยมฺปนาณิจฺจํ, ทฺกฺขํ วา ตํ ธฺจํ วาติ? ทฺกฺขํ ฆนเต. ยมฺปนาณิจฺจํ ทฺกฺขํ วิปริณามธมฺมํ,
กถฺตํ นุ ตํ สมนฺนปตฺติคํ “เอตํ มม, เอโสทฺทมธฺมิ, เอโส เม อคฺคตา”ติ. โน
เหตํ ฆนเต. ตํ กิ มณฺเฑธ ภคินีโย: โสธํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ฆนเต.
ฆานํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ฆนเต ๑ เป ๑ ฐิวิหา นิจฺจา วา อนิจฺจา
วาติ? อนิจฺจา ฆนเต ๑ เป ๑ กาโย นิจฺโจ วา อนิจฺโจ วาติ? อนิจฺโจ ฆนเต
๑ เป ๑ มโน นิจฺโจ วา อนิจฺโจ วาติ? อนิจฺโจ ฆนเต. ยมฺปนาณิจฺจํ, ทฺกฺขํ วา ตํ

๑. น. อทฺทธํ ๒. ก. อชานนฺคํ

๓. น.ธ.ธ. อภิวาเท

สุขํ วาติ? ทุกขํ ภาณเต. ยมฺปนาณิจํ ทุกขํ วิปริณามชมฺมํ, กถํ นุ ตํ สมนุปลฺลํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, เอโส เม อคฺคา”ติ? โน เหนฺ ภาณเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? ปุพฺเพ โน เหนฺ ภาณเต ยถาภูตํ สมนุปลฺลํ ยถา ธุตํ “อิทฺธิเม น อชฺชตฺติกา อายตนา อนิจฺจา”ติ. สํสฺสํ สํสฺสํ ภคินิโย, เอวํ เหนฺ ภคินิโย โหติ อริยสํวกฺกสฺสํ ยถาภูตํ สมนุปลฺลํ ยถา ฐิตํ.

[๕๐๐] ตํ กิ มณฺเฑน ภคินิโย: รูปา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภาณเต. ยมฺปนาณิจํ, ทุกขํ วา ตํ สุขํ วาติ? ทุกขํ ภาณเต. ยมฺปนาณิจํ ทุกขํ วิปริณามชมฺมํ, กถํ นุ ตํ สมนุปลฺลํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, เอโส เม อคฺคา”ติ? โน เหนฺ ภาณเต. ตํ กิ มณฺเฑน ภคินิโย: สทฺธา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภาณเต. คนฺธา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภาณเต. ๑ เป ๑ รสํ นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภาณเต. ๑ เป ๑ โฉฏฺสพฺพา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภาณเต. ๑ เป ๑ ชมฺมา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภาณเต. ยมฺปนาณิจํ, ทุกขํ วา ตํ สุขํ วาติ? ทุกขํ ภาณเต. ยมฺปนาณิจํ ทุกขํ วิปริณามชมฺมํ, กถํ นุ ตํ สมนุปลฺลํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, เอโส เม อคฺคา”ติ? โน เหนฺ ภาณเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? ปุพฺเพ โน เหนฺ ภาณเต ยถาภูตํ สมนุปลฺลํ ยถา ธุตํ “อิทฺธิเม น พาทิรา อายตนา อนิจฺจา”ติ. สํสฺสํ สํสฺสํ ภคินิโย, เอวํ เหนฺ ภคินิโย โหติ อริยสํวกฺกสฺสํ ยถาภูตํ สมนุปลฺลํ ยถา ฐิตํ.

[๕๐๑] ตํ กิ มณฺเฑน ภคินิโย: จกฺขวิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภาณเต. ยมฺปนาณิจํ, ทุกขํ วา ตํ สุขํ วาติ? ทุกขํ ภาณเต. ยมฺปนาณิจํ ทุกขํ วิปริณามชมฺมํ, กถํ นุ ตํ สมนุปลฺลํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, เอโส เม อคฺคา”ติ? โน เหนฺ ภาณเต. ตํ กิ มณฺเฑน ภคินิโย: สํสฺสํ วิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภาณเต. ๑ เป ๑ ฆานวิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภาณเต. ๑ เป ๑ ชิวหาวิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภาณเต. ๑ เป ๑ กายวิญฺญาณํ นิจฺจํ

วคฺค]

๕. นนทโกวาทสุตฺต

๓๕๗

วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภนฺเต ๑ เป ๑ มโนวិณฺณยานํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภนฺเต. ยมฺพนานิจฺจํ, ทุกฺขํ วา ตํ สฺวํ วาติ? ทุกฺขํ ภนฺเต. ยมฺพนานิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, กถํ นุ ตํ สมนุสฺสํติ? “เอตํ มม, เอโสหฺมสมฺมึ, เอโส เม อคฺคตา”ติ? โน เหนฺติ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? ปุพฺเพว โน เหนฺติ ภนฺเต. ยถาภูตํ สมนุสฺสํปณฺณาย สฺสํจิจฺ “อิตฺถิเม น วิณฺณยานกายนฺ อนิจฺจา”ติ. ตาธุ ตาธุ ภคินีโย, เอวํ เหนฺติ ภคินีโย โหติ อริยสํวากฺสํ ยถาภูตํ สมนุสฺสํปณฺณาย ปสฺสโต.

[๔๐๒] เสดฺยธามี ภคินีโย เสดฺยปทีปสฺสํ ฉายโต เสดฺยมี อนิจฺจํ วิปริณามธมฺมํ, วฏฺฐิมี อนิจฺจา วิปริณามธมฺมา, อจฺฉิมี อนิจฺจา วิปริณามธมฺมา. อากาปี อนิจฺจา วิปริณามธมฺมา. โย นุ โห ภคินีโย เอวํ วทฺเขย “อมฺสฺสํ เสดฺยปทีปสฺสํ ฉายโต เสดฺยมี อนิจฺจํ วิปริณามธมฺมํ, วฏฺฐิมี อนิจฺจา วิปริณามธมฺมา, อจฺฉิมี อนิจฺจา วิปริณามธมฺมา. ยา จ ชฺวสฺสํ อากา, ตา นิจฺจา ชฺวา สฺสํสฺสา อวิปริณามธมฺมา”ติ, สมนฺมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน วทฺเขยาคิ. โน เหนฺติ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? อมฺสฺสํ หิ ภนฺเต เสดฺยปทีปสฺสํ ฉายโต เสดฺยมี อนิจฺจํ วิปริณามธมฺมํ, วฏฺฐิมี อนิจฺจา วิปริณามธมฺมา, อจฺฉิมี อนิจฺจา วิปริณามธมฺมา. ปเทวสฺสํ อากา อนิจฺจา วิปริณามธมฺมาติ.

เอวเมว โห ภคินีโย, โย นุ โห เอวํ วทฺเขย “น โหเม อชฺฌตฺตคิกา ฉายตนา อนิจฺจา. ยณฺจ โห น อชฺฌตฺตคิกะ ฉายตเน ปฏฺิจจ ปฏฺิจฺจเวทมิ” สฺวํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมฺสฺวํ วา, ตํ นิจฺจํ ชฺวํ สฺสํสฺสํ อวิปริณามธมฺมํ”ติ, สมนฺมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน วทฺเขยาคิ. โน เหนฺติ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? คชฺชํ คชฺชํ ภนฺเต ปจฺจยํ ปฏฺิจจ คชฺชา คชฺชา เวทนา อปฺปชฺชติ^๑, คชฺชสฺสํ คชฺชสฺสํ ปจฺจยสฺสํ นิโรชา คชฺชา คชฺชา เวทนา นิรุชฺฌตฺติ^๒. ตาธุ ตาธุ ภคินีโย, เอวํ เหนฺติ ภคินีโย โหติ อริยสํวากฺสํ ยถาภูตํ สมนุสฺสํปณฺณาย ปสฺสโต.

๑ น. ปฏฺิจฺจเวทมิ ๒ น. อปฺปชฺชนฺติ ๓ น. นิรุชฺฌนฺตฺติ

[๕๐๓] เสดยถาปี้ ภคินีโย มหโต รุกขธฺมฺมํ คิฏฺฐโค สํวโค มฺตมฺมํ อนิจฺจํ
 วิปริณามชฺมมํ, ฆนฺโหปํ อนิจฺจํ วิปริณามชฺมโม, สํชาปถาสฺมมํ อนิจฺจํ วิปริณามชฺมมํ,
 ฉายาปํ อนิจฺจา วิปริณามชฺมมา, โย นุ โห ภคินีโย เอวํ วทฺเยย “อมฺมธฺมํ มหโต
 รุกขธฺมํ คิฏฺฐโค สํวโค มฺตมฺมํ อนิจฺจํ วิปริณามชฺมมํ, ฆนฺโหปํ อนิจฺจํ
 วิปริณามชฺมโม, สํชาปถาสฺมมํ อนิจฺจํ วิปริณามชฺมมํ, ยา จ ชฺวธฺมํ ฉายา, สํ
 นิจฺจา ชฺวา ธฺมธฺมา อวิปริณามชฺมมา”ติ, สฺมมา นุ โห ภคินีโย วทมาโน
 วทฺเยยาคิ. โน เหนํ ภนฺเต. คํ กิธฺมํ เหตุ? อมฺมธฺมํ हि ภนฺเต มหโต รุกขธฺมํ
 คิฏฺฐโค สํวโค มฺตมฺมํ อนิจฺจํ วิปริณามชฺมมํ, ฆนฺโหปํ อนิจฺจํ วิปริณามชฺมโม,
 สํชาปถาสฺมมํ อนิจฺจํ วิปริณามชฺมมํ. ปทฺเวธฺมํ ฉายา อนิจฺจา วิปริณามชฺมมาติ.

เอวเมว โห ภคินีโย, โย นุ โห เอวํ วทฺเยย “อ นโร พหิรา อายตนา
 อนิจฺจา” ยญฺจ โห อ พหิเร อายตเน ปฏิจฺจ ปฏิตฺถเทมิ ธฺมํ วา ทฺวํ วา
 อทุกขมธฺมํ วา, คํ นิจฺจํ ชฺวํ ธฺมธฺมา อวิปริณามชฺมมา”ติ, สฺมมา นุ โห โส
 ภคินีโย วทมาโน วทฺเยยาคิ. โน เหนํ ภนฺเต. คํ กิธฺมํ เหตุ? คชฺชํ คชฺชํ ภนฺเต
 ปจฺจยํ ปฏิจฺจ คชฺชา คชฺชา เวทนา อฺปฺปชฺชติ, คชฺชธฺมํ คชฺชธฺมํ ปจฺจยธฺมํ นิโรชา
 คชฺชา คชฺชา เวทนา นิรุชฺฌตฺติ. สํชา สํชา ภคินีโย, เอวํ เหนํ ภคินีโย โหติ
 อริยสํวากธฺมํ ยถาภูตํ สฺมมปฺปณฺณาย ปตฺตโค.

[๕๐๔] เสดยถาปี้ ภคินีโย ทฺวโห โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺตฺวาธํ วา คาวํ
 วชิตฺวา ติณฺเฑน โควิกนฺตเนน คาวํ วิกนฺเตยํ^๑ อนฺุปทฺทจ อนฺฺตรํ มํถกายํ อนฺุปทฺทจ
 พหิรํ จมฺมกายํ. ยํ ยทฺเว คคฺคธ อนฺฺตรา วิธิมํ^๒ อนฺฺตรา นหารุ อนฺฺตรา พนฺชนํ,
 คํ คทฺเว ติณฺเฑน โควิกนฺตเนน สฺมณฺณิเตยฺย สํกนฺเตยฺย สฺมปฺกนฺเตยฺย, สฺมณฺณิทธิคฺวา
 สํกนฺติคฺวา สฺมปฺกนฺติคฺวา สฺมปฺริกนฺติคฺวา วิฐนฺติคฺวา พหิรํ จมฺมกายํ เทเนว จมฺเมน

๑-๑ อ.อ. น โห เม พหิรา อายตนา อนิจฺจา วิปริณามชฺมมา ๒ น. สํกนฺเตยฺย

๓ อ.อ.ก. วิธิมํ

วคฺค]

๔. นนทโกวาทสํวต

๓๔๘

คํ คาวํ ปฏิจฺจนาเตตฺวา เหวํ วทฺเขยฺ “ตเถวํ คาวํ สํยฺยตฺตา อิมินา จมฺเมนา”ติ,
 สํมา นุ ไช โส ภคินีโย วทมาโน วทฺเขยฺยาติ. โน เหตุํ ภาณเต. คํ กิธฺสํ เหตุ?
 อมฺ หิ ภาณเต ทกฺโข โคชาตโก วา โคชาตกนฺเตวาสํ วา คาวํ วชิตฺวา ติณฺเอยน
 โควิกนฺตเนน คาวํ วิกนฺเตยฺย อนฺุปหฺจฺจ อนฺุตรํ มํสํกายํ อนฺุปหฺจฺจ พาหิรํ จมฺมกายํ.
 ยํ ยเทว ตตฺถ อนฺุตรา วิติมํสํ อนฺุตรา นหารุ อนฺุตรา พนฺชนํ, คํ ตเทว ติณฺเอยน
 โควิกนฺตเนน สมนฺุณฺเอยย สมนฺุปกนฺเตยฺย สมนฺุปริกนฺเตยฺย, สมนฺุณฺทิตฺวา สมนฺุณฺทิตฺวา
 สมนฺุปกนฺทิตฺวา สมนฺุปริกนฺทิตฺวา วิชฺฐิตฺวา พาหิรํ จมฺมกายํ เตเนว จมฺเมเนน คํ คาวํ
 ปฏิจฺจนาเตตฺวา กิณฺจาปี โส เหวํ วทฺเขยฺ “ตเถวํ คาวํ สํยฺยตฺตา อิมินา จมฺเมนา”ติ,
 ตถ ไช สํ คาวํ วิสํยฺยตฺตา เตเนว จมฺเมนาติ.

อุปมา ไช เม อยํ ภคินีโย กตา ตตฺถสํสํ วิณฺญาปนาย, อยเมเวตถ ตตฺถโก
 “อนฺุตรา มํสํกายํ”ติ ไช ภคินีโย ฉนฺฺเนตํ อชฺฌมตฺติกานํ อายตฺตานํ อชฺวฉนฺฺ. “พาหิโร
 จมฺมกายํ”ติ ไช ภคินีโย ฉนฺฺเนตํ พาหิรานํ อายตฺตานํ อชฺวฉนฺฺ. “อนฺุตรา วิติมํสํ
 อนฺุตรา นหารุ อนฺุตรา พนฺชนํ”ติ ไช ภคินีโย นนฺทิราศสํสํ อชฺวฉนฺฺ. “ติณฺุหํ
 โควิกนฺตนํ”ติ ไช ภคินีโย อริยาเยตํ ปณฺุณาย อชฺวฉนฺฺ, ยายํ อริยา ปณฺุณา
 อนฺุตรา กิธฺสํ อนฺุตรา สมนฺุโยชนํ อนฺุตรา พนฺชนํ สมนฺุณฺทิตฺวา สมนฺุณฺทิตฺวา สมนฺุปกนฺทิตฺวา
 สมนฺุปริกนฺทิตฺวา.

[๔๐๕] สํวต ไช ปนิเม ภคินีโย โพชฺฌณฺุคฺคา, เยตํ ภาวิตฺตฺตา พหุสํกตฺตฺตา
 ภิกฺขุ อาสวณํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺติํ ปณฺุณาวิมุตฺติํ ทิฏฺฐิเชว รมฺเม สยํ อภิญฺญา
 สจฺจฉนฺุคฺคา อุปสํปชฺช วิหริติ. กตเม สํวต? อิท ภคินีโย ภิกฺขุ สติสํโพชฺฌณฺุคํ
 ภาเวติ วิเวกนิสฺสํ วิราคนิสฺสํ นิโรชนิสฺสํ โวธสํกคฺคปริณามํ. รมฺมวิจยสํโพชฺฌณฺุคํ
 ภาเวติ... อวิจยสํโพชฺฌณฺุคํ ภาเวติ... ปัตติสํโพชฺฌณฺุคํ ภาเวติ... ปชฺสํทฺธิสํโพชฺฌณฺุคํ
 ภาเวติ... สมาริสํโพชฺฌณฺุคํ ภาเวติ... อุปกฺกขาสํโพชฺฌณฺุคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสํ

วราคนิสฺสํ นโรธนิสฺสํ โวธฺสคฺคปริณามํ. อิมํ ไช ภคินีโย สคฺค โขณฺจคา.
 เยสํ ภาวิตคฺคา พหุสํคคฺคา ภิกฺขุ อาสวณํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺติํ ปณฺญา-
 วิมุตฺติํ ทิฏฺฐเชว ชมฺเม สยํ ธมฺมณฺวา สจฺฉนิกฺคา อุปสํปชฺช วิหรตฺติ.

[๔๐๖] อถ ไช อายสฺมา นนฺทโก คา ภิกฺขุณีโย อิมินา โอวาทเณ โอวทิตฺวา
 อฺยุโยเชติ “คจฺจน ภคินีโย กาโต”ติ. อถ ไช คา ภคินีโย อายสฺมาโค นนฺทกสฺส
 ภาสํ อภินนฺทิตฺวา อนุโมทิตฺวา อญฺญาสาธนา อายสฺมณฺหํ นนฺทกํ อภิวาทิตฺวา
 ปทกฺขิณํ กตฺวา เยน ภควา เตนฺสปงฺกมํสํ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺหํ อภิวาทิตฺวา
 เอกมณฺหํ อญฺจํสํ, เอกมณฺหํ จิตา ไช คา ภิกฺขุณีโย ภควา เอตทโวจ “คจฺจน
 ภิกฺขุณีโย กาโต”ติ. อถ ไช คา ภิกฺขุณีโย ภควนฺหํ อภิวาทิตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา
 ปกฺกมํสํ.

อถ ไช ภควา อจิริปกกนฺคาสํ^๑ คาสํ ภิกฺขุณฺสํ ภิกฺขุ อามนฺเตติ “เสยฺยถาบี
 ภิกฺขเว ตทฺหุโปสเถ จาคฺคฺทเถ น โหติ พฺหุโน ชนฺตสํ กงฺขา วา วิมฺติ วา”อุโน
 หุ ไช จนฺโท, ปุณฺโน หุ ไช จนฺโท^๒ติ, อถ ไช อฺอุโน จนฺโทเทว โหติ. เอวเมว
 ไช ภิกฺขเว คา นนฺทกสฺส ชมฺมเทสํนาย อคฺคตมฺนา เจว โหนฺติ, โน จ ไช
 ปริปฺปณฺนสงฺกปฺปา”ติ.

[๔๐๗] อถ ไช ภควา อายสฺมณฺหํ นนฺทกํ อามนฺเตติ “เคนฺหิ คฺวํ นนฺทก
 เสวมี คา ภิกฺขุณีโย เตนฺโอวาทเณ โอวาทเยยฺยาสํ”ติ. “เอวมฺมณฺเต”ติ ไช อายสฺมา
 นนฺทโก ภควโต ปจฺจุสฺสํสํ.

อถ ไช อายสฺมา นนฺทโก คสฺสวํ รคฺติยา อจฺเจยน ปุพฺพพนฺธุสมํ นินฺวาเสตฺวา
 ปตฺตจฺจวราทาย สวาคฺคํ ปิณฺทาย ปาวีสี, สวาคฺคิยํ ปิณฺทาย จริตฺวา ปจฺจนาภคฺคํ
 ปิณฺทปาทปฏิกฺกนฺโต อคฺคตฺติโย, เยน ราชการาโม เตนฺสปงฺกมํ. อทฺทสฺส^๒ ไช คา

๑. น. อจิริปกกนฺคาสํ ๒. น. อทฺทสฺสํ

วคฺค]

๔. นนทโกวาทสูตร

๓๕๓

ภิกขุณิโย อายสฺมุนฺทํ นนทกํ ทูโรโตว อากฺขณฺทํ, ทิสฺวาน ชาธํ ปณฺณเปสฺสุ
 อุตฺทกณฺจ ปาทานํ อปฺปฏฺสเปสฺสุ. นิสฺสิทฺติ โห อายสฺมา นนทโก ปณฺณตฺเต ชาธเน, นิสฺซช
 ปาทะ ปฏฺชาเจตฺติ. ตาปี โห ภิกขุณิโย อายสฺมุนฺทํ นนทกํ อภิเวทฺตฺวา เอกมฺนุทํ นิสฺสํ, ^๑
 เอกมฺนุทํ นิสฺสนฺนา โห ตา ภิกขุณิโย อายสฺมา นนทโก เขตฺตโวจ “ปฏฺฐิจฺจกฺกา
 โห ภคินีโย ภวิสฺสตี, คคฺคฺค อชานนฺตฺตี ‘อชานนมา’ตฺติสฺส วจฺญํ, น อชานนฺตฺตี
 ‘น อชานนมา’ตฺติสฺส วจฺญํ, ยสฺสํ วา ปนฺสฺสํ กฺขฺชา วา วิมฺติ วา, อหเมว
 คคฺคฺค ปฏฺฐิจฺจกฺกาทฺโ พ ‘อิตํ ภาณเต กถํ อิมสฺสํ กฺวตฺโต’ติ. เขตฺตเกณฺปี มยฺ ภาณเต
 อยฺยสฺสํ นนทกสฺสํ อคฺคตฺมนา อภินนฺทาม, ๑” ยนฺโน อยฺโย นนทโก ปวาเรตฺตี.

[๔๐๘] ตํ กิ มณฺเณล ภคินีโย: จกฺขุ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภาณเต.
 ยมฺปนานิจฺจํ, ทฺกขฺ ๑ ตํ สฺขํ วาติ? ทฺกขฺ ๑ ภาณเต. ยมฺปนานิจฺจํ ทฺกขฺ วิปริณาม-
 ฌมฺมํ, กถํ นุ ตํ สมนุสฺสํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, เอโส เม อคฺคา”ติ? โน
 เหนฺ ภาณเต. ตํ กิ มณฺเณล ภคินีโย: สฺสํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภาณเต ๑ เป ๑
 ฌานํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภาณเต ๑ เป ๑ ฐิวิหา นิจฺจา วา อนิจฺจา
 วาติ? อนิจฺจา ภาณเต ๑ เป ๑ กาโย นิจฺโจ วา อนิจฺโจ วาติ? อนิจฺโจ ภาณเต
 ๑ เป ๑ มโน นิจฺโจ วา อนิจฺโจ วาติ? อนิจฺโจ ภาณเต. ยมฺปนานิจฺจํ, ทฺกขฺ ๑ ตํ สฺขํ
 วาติ? ทฺกขฺ ๑ ภาณเต. ยมฺปนานิจฺจํ ทฺกขฺ วิปริณามฌมฺมํ, กถํ นุ ตํ สมนุสฺสํ
 “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺมิ, เอโส เม อคฺคา”ติ? โน เหนฺ ภาณเต. ตํ กิ สฺสํ เหนฺ?
 ปุพฺพเพว โน เหนฺ ภาณเต ยถาภูตํ สมนุสฺสํ ปณฺณาย สฺกฺกํ “อิตฺถิเม น อชฺชตฺตฺติกา
 อายตฺนา อนิจฺจา”ติ. สํชฺช สํชฺช ภคินีโย, เหวํ เหนฺ ภคินีโย โหติ อวิยสํวสฺสํ
 ยถาภูตํ สมนุสฺสํ ปณฺณาย ปสฺสโต.

[๔๐๙] ตํ กิ มณฺเณล ภคินีโย: รุปา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา
 ภาณเต. ยมฺปนานิจฺจํ, ทฺกขฺ ๑ ตํ สฺขํ วาติ? ทฺกขฺ ๑ ภาณเต. ยมฺปนานิจฺจํ ทฺกขฺ

วิปริณามชมฺมํ, กถุถํ นุ ตํ สมนุปลฺลสฺสํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺสฺมิ, เอโส เม
 อคฺคตา”ติ? โน เหนฺตํ ภนฺเต. ตํ ก็ มนฺตฺตวณฺณ ภาคินีโย: สทฺททา นิจฺจา วา อนิจฺจา
 วาติ? อนิจฺจา ภนฺเต ๑ เป ๑ คนฺธา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภนฺเต
 ๑ เป ๑ รธฺสา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภนฺเต ๑ เป ๑ โสฏฺฐทฺทพฺพา
 นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ? อนิจฺจา ภนฺเต ๑ เป ๑ ชมฺมา นิจฺจา วา อนิจฺจา
 วาติ? อนิจฺจา ภนฺเต. ยมฺปนานิจฺจํ, ทฺกขฺชํ วา ตํ สฺจํ วาติ? ทฺกขฺชํ ภนฺเต.
 ยมฺปนานิจฺจํ ทฺกขฺชํ วิปริณามชมฺมํ, กถุถํ นุ ตํ สมนุปลฺลสฺสํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺสฺมิ,
 เอโส เม อคฺคตา”ติ? โน เหนฺตํ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? ปุพฺพเพว โน เหนฺตํ ภนฺเต
 ยถาภูตํ สมนุปลฺลพฺพณาย สฺสํทฺธิจฺจํ “อิตฺถิปีเม น พาทิรา อายตนา อนิจฺจา”ติ. สํสา
 สํสา ภาคินีโย, เอวํ เหนฺตํ ภาคินีโย โหติ อริยสํวากฺสํ ยถาภูตํ สมนุปลฺลพฺพณาย
 ปลฺลสฺสโต.

[๔๑๐] ตํ ก็ มนฺตฺตวณฺณ ภาคินีโย: จกฺขวิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ
 ภนฺเต. “ยมฺปนานิจฺจํ, ทฺกขฺชํ วา ตํ สฺจํ วาติ? ทฺกขฺชํ ภนฺเต. ยมฺปนานิจฺจํ ทฺกขฺชํ
 วิปริณามชมฺมํ, กถุถํ นุ ตํ สมนุปลฺลสฺสํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺสฺมิ, เอโส เม
 อคฺคตา”ติ? โน เหนฺตํ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? ปุพฺพเพว โน เหนฺตํ ภนฺเต ยถาภูตํ
 สมนุปลฺลพฺพณาย สฺสํทฺธิจฺจํ “อิตฺถิปีเม น วิญฺญาณายา อนิจฺจา”ติ. สํสา สํสา ภาคินีโย,
 เอวํ เหนฺตํ ภาคินีโย โหติ อริยสํวากฺสํ ยถาภูตํ สมนุปลฺลพฺพณาย ปลฺลสฺสโต.” โสค-
 วิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภนฺเต ๑ เป ๑ ฆานวิญฺญาณํ นิจฺจํ
 วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภนฺเต ๑ เป ๑ ฐิวิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ?
 อนิจฺจํ ภนฺเต ๑ เป ๑ กายวิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภนฺเต
 ๑ เป ๑ มโนวิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ ภนฺเต. ยมฺปนานิจฺจํ, ทฺกขฺชํ
 วา ตํ สฺจํ วาติ? ทฺกขฺชํ ภนฺเต. ยมฺปนานิจฺจํ ทฺกขฺชํ วิปริณามชมฺมํ, กถุถํ นุ ตํ
 สมนุปลฺลสฺสํ “เอตํ มม, เอโสหฺมสฺสฺมิ, เอโส เม อคฺคตา”ติ? โน เหนฺตํ ภนฺเต. ตํ
 กิธฺสํ เหตุ? ปุพฺพเพว โน เหนฺตํ ภนฺเต ยถาภูตํ สมนุปลฺลพฺพณาย สฺสํทฺธิจฺจํ “อิตฺถิปีเม

วคฺค]

๔. นนฺทโกวาทสํสฺส

๓๕๓

ณ วิมฺบณณกายนํ อณฺฺจจํ”ติ. ตํชฺช ตํชฺช ภคินีโย, เขวํ เหนํ ภคินีโย โหติ
อริยตํวณฺณํ ยถาภูตํ สํมมปฺปณฺณาย ปตฺตโต.

[๔๑๑] เสดยถาปํ ภคินีโย เตนฺนปทํปตฺตํ ฉายโต เตนฺนปทํ อณฺฺจจํ วิปริณาม-
ทมนํ, วณฺณํปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, อจฺฉํปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, อากาปํ
อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ. โย นุ โห ภคินีโย เขวํ วเทยฺย “อณฺฺจจํ เตนฺนปทํปตฺตํ
ฉายโต เตนฺนปทํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, วณฺณํปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, อจฺฉํปํ
อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ. ยํ จ ชฺวณฺณํ อากา, ตํ อณฺฺจจํ ชฺวณฺณํ ตตฺตํคํ
อวิปริณามทมนํ”ติ, สํมมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน วเทยฺยาคิ. โน เหนํ ภนฺเต.
คํ กิณฺณํ เหนํ? อณฺฺจจํ หิ ภนฺเต เตนฺนปทํปตฺตํ ฉายโต เตนฺนปทํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ,
วณฺณํปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, อจฺฉํปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, ปกฺเขตฺตํ อากา
อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ.

เอวเมว โห ภคินีโย, โย นุ โห เขวํ วเทยฺย “ณ โห เม อชฺชณฺณคฺคิกกา
อายนฺนา อณฺฺจจํ. ยณฺณํ โห ณ อชฺชณฺณคฺคิกเก อายนฺเน ปณฺณํจ ปณฺณํวเทมิ” ตุํ วา
ทุณฺณํ วา อทฺททมนฺณํ วา, คํ อณฺฺจจํ ชฺวณฺณํ ตตฺตํคํ อวิปริณามทมนํ”ติ, สํมมา นุ โห
โส ภคินีโย วทมาโน วเทยฺยาคิ. โน เหนํ ภนฺเต. คํ กิณฺณํ เหนํ? คชฺชํ คชฺชํ
ภนฺเต ปจฺจยํ ปณฺณํจ คชฺชา คชฺชา เวทนา อปฺปชฺชณฺณคฺคิ,^๑ คชฺชณฺณํ คชฺชณฺณํ ปจฺจยณฺณํ
นิโรชา คชฺชา คชฺชา เวทนา นิรฺชณฺณคฺคิ.” ตํชฺช ตํชฺช ภคินีโย, เขวํ เหนํ ภคินีโย
โหติ อริยตํวณฺณํ ยถาภูตํ สํมมปฺปณฺณาย ปตฺตโต.

[๔๑๒] เสดยถาปํ ภคินีโย มหโต รุกฺขณฺณํ คิณฺณํคฺคิ ตํวณฺณํคฺคิ มุณฺณํปํ อณฺฺจจํ
วิปริณามทมนํ, ชนฺโชนฺณํปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, ตํวณฺณํคฺคิปํ อณฺฺจจํ วิปริณาม-
ทมนํ, ฉายาปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ. โย นุ โห ภคินีโย เขวํ วเทยฺย “อณฺฺจจํ
มหโต รุกฺขณฺณํ คิณฺณํคฺคิ ตํวณฺณํคฺคิ มุณฺณํปํ อณฺฺจจํ วิปริณามทมนํ, ชนฺโชนฺณํปํ อณฺฺจจํ

๑. ณ. ปณฺณํวเทมิ. ๒. ณ. อปฺปชฺชณฺณคฺคิ. ๓. ณ. นิรฺชณฺณคฺคิ.

อปริณามชมโม, อชชาปถาสมฺมึ อนิจํ อปริณามชมฺมํ, ยา จ ชฺวสฺสํ ฉายา, อานิจฺจา ชฺวา สฺสํสฺสา อปริณามชมฺมา”ติ, สฺมมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน วทียาติ. โน เหนํ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? อมฺสฺสํ หิ ภนฺเต มหโต รุกฺขสฺสํ คิฏฺฐโค อารวโค มฺถมฺมึ อนิจํ อปริณามชมฺมํ, ชนฺโรปฺมึ อนิจฺโจ อปริณามชมฺโม, อชชาปถาสมฺมึ อนิจํ อปริณามชมฺมํ, ปสฺสสฺสํ ฉายา อนิจฺจา อปริณามชมฺมาติ.

เอวเมว โห ภคินีโย, โย นุ โห เอวํ วทียะ “อ โห เม พาหิรา อายตนา อนิจฺจา. ยณฺจ โห พาหิเร อายตเน ปฏิจฺจ ปฏิตฺถเวทมิ สฺสํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสฺสํ วา, ตํ นิจํ ชฺวํ สฺสํสฺสํ อปริณามชมฺมํ”ติ. สฺมมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน วทียาติ. โน เหนํ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? คชฺชํ คชฺชํ ภนฺเต ปจฺจยํ ปฏิจฺจ คชฺชา คชฺชา เวทนา อุปฺปชฺชติ คชฺชสฺสํ คชฺชสฺสํ ปจฺจยสฺสํ นิโรชา คชฺชา คชฺชา เวทนา นิรชฺชติ. อ่าชฺช อ่าชฺช ภคินีโย, เอวํ เหนํ ภคินีโย โหติ อริยธาวกสฺสํ ยถาภุํ สฺมมปฺปณฺณาย ปสฺสโค.

[๕๓๓] เสดยถาปํ ภคินีโย ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเดวาลํ วา คาวํ วชิตฺวา ติณฺเอยน โควิกนฺตเนน คาวํ วิกนฺเตยฺย อนุปฺพหฺจ อนุตฺรํ มํสํกายํ อนุปฺพหฺจ พาหิรํ จมฺมกายํ. ยํ ยเทว คคฺค อนุตฺรา วิธิมํสํ อนุตฺรา นหารุ อนุตฺรา พนฺชนํ, ตํ คเทว ติณฺเอยน โควิกนฺตเนน สํณฺณิณฺเตยฺย สํกนฺเตยฺย สํมฺปนฺนเตยฺย สํมฺปริกนฺเตยฺย, สํณฺณิณฺทิตฺวา สํกนฺทิตฺวา สํมฺปนฺนิตฺวา สํมฺปริกนฺทิตฺวา วิชฺฐิตฺวา พาหิรํ จมฺมกายํ เทเนว จมฺเมเน ตํ คาวํ ปฏิจฺจนาเทตฺวา เอวํ วทียะ “คเถวายํ คาวํ สํยฺยตฺตา อิมินาว จมฺเมนา”ติ, สฺมมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน วทียาติ. โน เหนํ ภนฺเต. ตํ กิธฺสํ เหตุ? อมฺ หิ ภนฺเต ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเดวาลํ วา คาวํ วชิตฺวา ติณฺเอยน โควิกนฺตเนน คาวํ วิกนฺเตยฺย อนุปฺพหฺจ อนุตฺรํ มํสํกายํ อนุปฺพหฺจ พาหิรํ มํสํกายํ. ยํ ยเทว คคฺค อนุตฺรา วิธิมํสํ อนุตฺรา นหารุ อนุตฺรา

วคฺค]

๔. นนทโกวาทสูตร

๓๕๕

พฺพชฺชํ, ตํ ตเทว ติณฺเฬน โควิกนฺตเนน คาวี สณฺณินฺทเทยฺย สงฺกนฺตเทยฺย สมนฺปนฺตเทยฺย
 สมนฺปริกนฺตเทยฺย, สณฺณินฺทิตฺวา สงฺกนฺติตฺวา สมนฺปนฺติตฺวา สมนฺปริกนฺติตฺวา วิจฺจนิตฺวา พาทิโร
 จมฺมกาโย เตเนว จมฺเมเน ตํ คาวี ปฏิจฺฉนาเทคฺวา ทิณฺจาปปี โส เอวํ วทเทยฺย “ตเถวํ
 คาวี ดํยฺยคฺคา อิมินาว จมฺเมนา”ติ, อถ โข สํ คาวี วิดํยฺยคฺคา เตเนว จมฺเมนาติ.

อุปมา โข เม ชยํ ภคินีโย กตา อคฺคตฺตํ วิณฺญาปนาย, อยเมวคฺค อคฺคโต “อนฺตโร
 มํสกาโย”ติ โข ภคินีโย ฌนฺเนตํ อชฺชณฺตคิกานํ อายคฺคานํ อธิวจฺนํ. “พาทิโร
 จมฺมกาโย”ติ โข ภคินีโย ฌนฺเนตํ พาทิรานํ อายคฺคานํ อธิวจฺนํ. “อนฺตรา วิติมฺตํ
 อนฺตรา นหารุ อนฺตรา พนฺชนํ”ติ โข ภคินีโย นนทิราคตฺตํ อธิวจฺนํ. “ติณฺหํ
 โควิกนฺตเนน”ติ โข ภคินีโย อธิวเยตํ ปณฺณาย อธิวจฺนํ, ยายํ อธิว ปณฺณาย
 อนฺตรา ทิเถตํ อนฺตรา สณฺณเวยสํ อนฺตรา พนฺชนํ สณฺณินฺทติ สงฺกนฺตติ สมนฺปนฺตติ
 สมนฺปริกนฺตติ.

[๔๓๔] สคฺค โข อเม ภคินีโย โพชฺฌณฺคา, เยตํ ภาวิตคฺคา พหุตฺถกคฺคา ภิกฺขุ
 อาตฺวานํ ขยา อนาตฺวํ เจโตวิมุคฺติํ ปณฺณาวิมุคฺติํ ทิฏฺฐเจว ชมฺเม สยํ อภิญฺญา
 สจฺจณิกคฺคา อุปสํมุปฺปชฺช วิหริตฺติ. กตเม สคฺค? อิทฺถ ภคินีโย ภิกฺขุ สติสํโพชฺฌณฺคํ
 ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรชนิสฺสิตํ ไวสฺสคฺคปริณามํ ชมฺมวิจยสํโพชฺฌณฺคํ
 ภาเวติ ... อธิวสํโพชฺฌณฺคํ ภาเวติ ... ปิตฺตสํโพชฺฌณฺคํ ภาเวติ ... ปสฺสทฺฐสํโพชฺฌณฺคํ
 ภาเวติ ... สมาริสํโพชฺฌณฺคํ ภาเวติ ... อุปฺเปกฺขาสํโพชฺฌณฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ
 วิราคนิสฺสิตํ นิโรชนิสฺสิตํ ไวสฺสคฺคปริณามํ. อิเม โข ภคินีโย สคฺค โพชฺฌณฺคา,
 เยตํ ภาวิตคฺคา พหุตฺถกคฺคา ภิกฺขุ อาตฺวานํ ขยา อนาตฺวํ เจโตวิมุคฺติํ ปณฺณาวิมุคฺติํ
 ทิฏฺฐเจว ชมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺจณิกคฺคา อุปสํมุปฺปชฺช วิหริตฺติ.

[๔๓๕] อถ โข อายสฺมา นนทโก คา ภิกฺขุณีโย อิมินา โอวาทเนน โอวาทิตฺวา
 อฺยุโยเชตฺติ “คจฺจนถ ภคินีโย กาโถ”ติ. อถ โข คา ภิกฺขุณีโย อายสฺมาโต นนทกตฺตํ

วิปริณามชโม, สฬายตนมมปี อนิจจัง วิปริณามชมนม, ยา จ ขุดตัง ฉายา, สฬาย
 นิจจา ขุดา สดุดตัง อวิปริณามชมนม”ติ, สมนมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน
 วทเยยาคิ. โน เหน้ ภาเน. ตัง กิธัง เหตุ? อมุดตัง หิ ภาเน มหโต รุกขตัง
 ตัญชโต สฬายโต มุดมมปี อนิจจัง วิปริณามชมนม, ชนโรหิ อนิจจา วิปริณามชโม,
 สฬายตนมมปี อนิจจัง วิปริณามชมนม, ปเควตัง ฉายา อนิจจา วิปริณามชมนม

เอวเมว โห ภคินีโย, โย นุ โห เอว วทเยย “น โห เม พาทิรา ชายคณา
 อนิจจา. ยณฯ โห พาทิเร ชายคเน ปฏิจจ ปฏิตังเวเทมิ สขัง วา ทุกขัง วา
 อทุกขมสขัง วา, ตัง นิจจัง ขุดัง สดุดตัง อวิปริณามชมนม”ติ, สมนมา นุ โห โส
 ภคินีโย วทมาโน วทเยยาคิ. โน เหน้ ภาเน. ตัง กิธัง เหตุ? ตชชํ ตชชํ ภาเน
 ปจฺจยํ ปฏิจจ ตชชา ตชชา เวทนา อุปฺปชฺชติ ตชชตัง ตชชตัง ปจฺจยตัง นิโรชา
 ตชชา ตชชา เวทนา นิรุชฺชตํติ. สฬาย สฬาย ภคินีโย, เอว เหน้ ภคินีโย โหติ
 อริยสฬายตัง ยถาภุคํ สมนมฺปญฺญาเยย ปตฺตโต.

[๔๓๓] เดยยถาปี ภคินีโย ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเดวาลํ วา คาวํ วิชิตฺวา
 ติณฺเอยน โควิกนฺตเนน คาวํ วิกนฺเตยฺย อนฺนปหฺจ อนฺตรํ มังคทายํ อนฺนปหฺจ พาทิรํ
 จมฺมกายํ. ยํ ยเทว ตคฺค อนฺตรว วิธิมํถํ อนฺตรว นหารุ อนฺตรว พนฺธนํ, ตัง ตเทว
 ติณฺเอยน โควิกนฺตเนน สณฺนิทฺเตยฺย สงฺกนฺเตยฺย สมนฺปนฺเตยฺย สมนฺปริกนฺเตยฺย,
 สณฺนิทฺติตฺวา สงฺกนฺติตฺวา สมนฺปนฺติตฺวา สมนฺปริกนฺติตฺวา วิชฺชนิตฺวา พาทิรํ จมฺมกายํ
 เทเนว จมฺเมเน ตัง คาวํ ปฏิจฺจนาเทตฺวา เอว วทเยย “ตเถวายํ คาวํ สยฺยคฺคา
 อิมินาว จมฺเมนา”ติ, สมนมา นุ โห โส ภคินีโย วทมาโน วทเยยาคิ. โน เหน้
 ภาเน. ตัง กิธัง เหตุ? อมฺ หิ ภาเน ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเดวาลํ วา
 คาวํ วิชิตฺวา ติณฺเอยน โควิกนฺตเนน คาวํ วิกนฺเตยฺย อนฺนปหฺจ อนฺตรํ มังคทายํ
 อนฺนปหฺจ พาทิรํ มังคกายํ. ยํ ยเทว ตคฺค อนฺตรว วิธิมํถํ อนฺตรว นหารุ อนฺตรว

ภาตติ อภินนทิตฺวา อนุโมทิตฺวา อฏฺฐายาสนา อายตฺมมุตํ นนทกํ อภิวาทิตฺวา
 ปทกฺขิณํ กตฺวา เยน ภควา เตนฺปตฺตํกมิตฺถํ, อุปตฺตํกมิตฺวา ภควมุตํ อภิวาทิตฺวา
 เอกมมุตํ อฏฺฐังตํ, เอกมมุตํ จิตฺตา โห ตา ภิกฺขุณฺโณ ภควา เอกทโวจ “คจฺฉถ
 ภิกฺขุณฺโณ กาโต”ติ. อถ โห ตา ภิกฺขุณฺโณ ภควมุตํ อภิวาทิตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา
 ปกฏมิตฺถํ.

อถ โห ภควา อจิรปฏกนฺตาสฺส คาสฺส ภิกฺขุณฺโณ ภิกฺขุ อามนฺเตติ “ไธยฺยถาปิ
 ภิกฺขเว ตทหุโปตฺถเถ ปณฺรเส น โหติ พหุโน ชนตฺถํ กงฺขา วา วิมตฺติ วา
 ‘อฺอุโน นุ โห จนฺโท, ปุณฺณโน นุ โห จนฺโท’ติ, อถ โห ปุณฺณโน จนฺโทเตว
 โหติ. เอวเมว โห ภิกฺขเว ตา ภิกฺขุณฺโณ นนทกตฺถํ ชมฺมเทสํนาย อคฺคมณา เจว
 ปรีปฺปณฺณตฺตํกปฺปา จ. คาสฺส ภิกฺขเว ปณฺจจฺจนํ ภิกฺขุณฺโณตฺถานํ ”ยา ปจฺฉิมิกา, ภิกฺขุณฺ
 ตา ไธตฺวาปนฺนา” อวินิปาตชฺมา นียตา สมนฺโพรปฺปายนา”ติ.

อิทมโวจ ภควา. อคฺคมณา เต ภิกฺขุ ภควโต ภาตติ อภินนทฺตติ.

นนทโกวาทตฺตํ นิฏฺฐิตํ จคฺคกํ.

๕. จุฬราชโลวาทตฺต

[๔๑๖] เอวเมว ตฺถํ— เอกํ ตมยํ ภควา ตาวตฺถิยํ วิหริติ เขตฺตวเน อนาถ-
 มีนฺตฺตํกตฺถํ ชารามเ. อถ โห ภควโต รโหคตฺถํ ปฏฺฐิตตฺถํตฺถํ เอว เจตโต
 ปรีวิตฺตโก อุตฺปาติ “ปรีปฏกา โห ราชตฺถํ วิมุตฺติปรีปาจฺฉินฺยา ชมฺมา, ยนฺนุนาหํ
 ราชตฺถํ อคฺคตฺริ อตฺถวณํ ชเย วิเนยฺยมน”ติ.

๑--๑ น. ยา ปจฺฉิมิกา. ตา ภิกฺขุณฺโณ ไธตฺวาปนฺนา.

ภาคผนวก ข

นันทโกวาทสูตรสูตร พระไตรปิฎกภาษาไทย

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

ภาคผนวก ข

๔๕๒ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ [๕. สฬายตน

๔. นันทโกวาทสูตร ว่าด้วยการให้โอวาทของพระนันทกะ

[๓๙๘] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้นแล ภิกษุณิมหาปชาบดีโคตมี พร้อมด้วยภิกษุณีประมาณ ๕๐๐ รูป เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้ว ยืน ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดประทานพระโอวาทสั่งสอนภิกษุณีทั้งหลาย โปรดแสดงธรรมมีกถาแก่ภิกษุณีทั้งหลายเถิด”

สมัยนั้นแล ภิกษุผู้เถระทั้งหลาย ย่อมโอวาทภิกษุณีทั้งหลายโดยเวียนกันไป แต่ท่านพระนันทกะ ไม่ปรารถนาจะโอวาทภิกษุณีทั้งหลายโดยเวียนกันไป ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสถามว่า “อานนท์ วันนี้ วาระให้โอวาทภิกษุณีเวียนมาถึงใครหนอ”

ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วาระให้โอวาทภิกษุณีทั้งหลาย ภิกษุทุกรูปกระทำแล้วโดยเวียนกันไป แต่ท่านพระนันทกะรูปนี้ ไม่ปรารถนาจะให้โอวาทภิกษุณีทั้งหลายโดยเวียนกันไป”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระนันทกะมาตรัสว่า “นันทกะ เธอจงโอวาทสั่งสอนภิกษุณีทั้งหลาย พราหมณ์ เธอจงแสดงธรรมมีกถาแก่ภิกษุณีทั้งหลายเถิด”

ท่านพระนันทกะทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ในเวลาเช้าจึงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตยังกรุงสาวัตถี เทียบบิณฑบาตในกรุงสาวัตถีแล้ว กลับจากบิณฑบาต ภายหลังฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ผู้เดียวเข้าไปยังราชการาม^๑ ภิกษุณีเหล่านั้นเห็นท่านพระนันทกะเดินมาแต่ไกล จึงช่วยกันปูลาดอาสนะและตั้ง

^๑ ราชการาม หมายถึงวิหารที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงให้ก่อสร้างไว้เหมือนกับอุปัธยาราม ในด้านทิศใต้แห่งพระนคร (ม.ญ.อ. ๓/๓๙๘/๒๔๗)

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๕๓

น้ำล้างเท้าไว้ ท่านพระนันทกะนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้แล้ว ล้างเท้า แม้ภิกษุณีเหล่านั้นก็พากันกราบท่านพระนันทกะแล้วนั่ง ณ ที่สมควร

ท่านพระนันทกะได้กล่าวกับภิกษุณีเหล่านั้นว่า “น้องหญิงทั้งหลาย การถามตอบกันจักมีขึ้น ในการถามตอบกันนั้น น้องหญิงทั้งหลายเมื่อรู้ ฟังตอบว่า ‘ดิฉันทั้งหลายรู้’ เมื่อไม่รู้ฟังตอบว่า ‘ดิฉันทั้งหลายไม่รู้’ หรือน้องหญิงรูปใดมีความเคลือบแคลง หรือความสงสัย น้องหญิงรูปนั้นพึงถามอาตมภาพในเรื่องนั้นว่า ‘ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เรื่องนี้เป็นอย่างไร เรื่องนี้มีเนื้อความอย่างไร’

ภิกษุณีเหล่านั้นกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันทั้งหลายมีใจยินดีชื่นชม พระคุณเจ้านันทกะ ด้วยเหตุที่พระคุณเจ้านันทกะปวารณาแก้ดิฉันทั้งหลายเช่นนี้”

[๓๙๙] ท่านพระนันทกะถามว่า “น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ จักขุเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

ภิกษุณีเหล่านั้นตอบว่า “ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา”

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”^๑

“ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ โสตะเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ฉานะเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ชีวหาเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

^๑ ดูเทียบ ส.สพ. (แปล) ๑๘/๓๒/๓๕

๔๕๔ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุपरิปัณณาสก [๕. สฬายตน

“กายเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“มโนเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะก่อนนี้ ดิฉันทั้งหลายได้เห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ^๖ ว่า ‘อายตนะภายใน ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แม้เพราะเหตุนี้’ เจ้าข้า”

ท่านพระนันทกะกล่าวว่า “ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้”

[๔๐๐] “น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือรูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

^๖ ด้วยปัญญาอันชอบ หมายถึงเห็นตามเหตุ ตามการณ ด้วยวิปัสสนาปัญญา ตามความเป็นจริง (ม.อ.อ. ๓/๓๙๙/๒๔๗)

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๕๕

“น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความซอन्नว่าอย่างไร คือ เสี่ยง
เที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“กลืนเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“รสเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“โผฏฐัพพะเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ธรรมารมณ์เที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า” ฯลฯ

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะ
พิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา’

“ซอन्नไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“ซอन्नเพราะเหตุไร”

“เพราะก่อนนี้ ดิฉันทั้งหลายได้เห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอัน
ชอบว่า ‘อายตนะภายนอก ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แม้เพราะเหตุนี้’ เจ้าข้า”

ท่านพระนันทกกล่าวว่า “ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็น
ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล”

[๔๐๑] “น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความซอन्नว่าอย่างไร คือ
จักขุวิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

๔๕๖ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุपरิปัณณาสก [๕. สฬายตน

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือโสตรวิญญูณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ขานวิญญูณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ชีวหาวิญญูณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“กายวิญญูณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“มโนวิญญูณเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะก่อนนี้ ดิฉันทั้งหลายได้เห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘หมวดวิญญูณ ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แม้เพราะเหตุนี้’ เจ้าข้า”

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๕๗

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วย ปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล

[๔๐๒] น้องหญิงทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อประทีบน้ำมันถูกจุดไว้ น้ำมันก็ดี ไฟก็ดี เปลวไฟก็ดี แสงสว่างก็ดี ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ผู้ใด ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘เมื่อประทีบน้ำมันนั้นถูกจุดไว้ น้ำมันก็ดี ไฟก็ดี เปลวไฟก็ดี ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา แต่ว่าแสงสว่างของประทีบน้ำมันนั้น เที่ยง ยั่งยืน เป็นไปติดต่อกัน มีความไม่แปรผันเป็นธรรมดา’ ผู้ที่กล่าวนั้นชื่อว่าฟังกล่าว ชอบหรือไม่”

“ไม่ชอบ เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะเมื่อประทีบน้ำมันนั้นถูกจุดไว้ น้ำมันก็ดี ไฟก็ดี เปลวไฟก็ดี ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ไม่จำเป็นต้องพุดถึงแสงสว่างของประทีบน้ำมันนั้นซึ่งไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดาเลย เจ้าข้า”

“ฉนั้นเหมือนกัน น้องหญิงทั้งหลาย บุคคลใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘อายตนะภายใน ๖ ของเรานี้ ไม่เที่ยง แต่เราอาศัยอายตนะภายใน ๖ แล้ว ย่อมเสวย เวทนาใด เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เป็นอทุกขมสุขก็ตาม เวทนานั้น เที่ยง ยั่งยืน เป็นไปติดต่อกัน มีความไม่แปรผันเป็นธรรมดา’ ผู้ที่กล่าวนั้นชื่อว่าฟังกล่าว ชอบหรือไม่”

“ไม่ชอบ เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะอาศัยปัจจัยที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ เวทนาที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ จึงเกิดขึ้น เพราะปัจจัยที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ ดับ เวทนาที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ จึงดับ”

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วย ปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล

๔๕๘ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ [๕. สฬายตน

[๔๐๓] น้องหญิงทั้งหลาย เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ประเภทยืนต้นมีแก่น มีราก ลำต้น กิ่งและใบ และเงา ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ผู้ใด ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘ต้นไม้ใหญ่ประเภทยืนต้นมีแก่น มีราก ลำต้น กิ่งและใบ และเงา- ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา แต่ว่าเงาของต้นไม้ที่นั่นเที่ยง ยั่งยืน เป็นไปติดต่อกัน ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา’ ผู้ที่กล่าวนั้นชื่อว่าฟังกล่าว ชอบหรือไม่”

“ไม่ชอบ เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะต้นไม้ใหญ่ประเภทยืนต้นมีแก่น มีราก ลำต้น กิ่งและใบ ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ไม่จำเป็นต้องพูดถึงเงาของต้นไม้ที่นั่นซึ่งไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดาเลย เจ้าข้า”

“ฉันนั้นเหมือนกัน น้องหญิงทั้งหลาย บุคคลใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘อายตนะ ภายนอก ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แต่เราอาศัยอายตนะภายนอก ๖ แล้ว ย่อม เสวยเวทนาใด เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เป็นอทุกข์ขมสุขก็ตาม เวทนานั้นเที่ยง ยั่งยืน เป็นไปติดต่อกัน มีความไม่แปรผันเป็นธรรมดา’ ผู้ที่กล่าวนั้นชื่อว่าฟังกล่าว ชอบหรือไม่”

“ไม่ชอบ เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะอาศัยปัจจัยที่เกิดจากอายตนะภายนอกนั้น ๆ เวทนาที่เกิดจาก อายตนะภายนอกนั้น ๆ จึงเกิดขึ้น เพราะปัจจัยที่เกิดจากอายตนะภายนอกนั้น ๆ ดับ เวทนาที่เกิดจากอายตนะภายนอกนั้น ๆ จึงดับ เจ้าข้า”

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วย ปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล

[๔๐๔] น้องหญิงทั้งหลาย เปรียบเหมือนคนฆ่าโคหรือลูกมือคนฆ่าโค ผู้ชำนาญ ฆ่าแม่โคแล้ว ใช้มีดแล่เนื้อที่คมฆ่าแหละแม่โค แยกส่วนเนื้อไว้ข้างใน แยกส่วนหนังไว้ข้างนอก ในส่วนเนื้อนั้น ส่วนใด ๆ เป็นเนื้อสัน เส้นเอ็นใหญ่

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๕๕

เส้นเอ็นเล็กในภายใน ก็ใช้มัดแลเนื้อที่คมตัดชำแหละเจียนส่วนนั้น ๆ แล้วเลาะส่วนหนังไว้ข้างนอก ใช้หนังนั้นนั้นแหละคลุมแม่โคนันไว้ แล้วพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘แม่โคตัวนี้เราประกอบไว้ด้วยหนังผืนนี้เท่านั้น’ คนฆ่าโคหรือลูกมือคนฆ่าโคนัน เมื่อกล่าว ชื่อว่าพึงกล่าวชอบหรือไม่”

“ไม่ชอบ เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะคนฆ่าโคหรือลูกมือคนฆ่าโคผู้ชำนาญโน้น ฆ่าแม่โคแล้ว ใช้มัดแลเนื้อที่คมชำแหละแม่โค แยกส่วนเนื้อไว้ข้างใน แยกส่วนหนังไว้ข้างนอก ในส่วนเนื้อนั้น ส่วนใด ๆ เป็นเนื้อสัน เส้นเอ็นใหญ่ เส้นเอ็นเล็กในภายใน ก็ใช้มัดแลเนื้อที่คมตัดชำแหละเจียนส่วนนั้น ๆ แล้วเลาะส่วนหนังไว้ข้างนอก ใช้หนังนั้นนั้นแหละคลุมแม่โคนันไว้ พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘แม่โคตัวนี้เราประกอบไว้ด้วยหนังผืนนี้เท่านั้น’ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น แม่โคนันก็แยกกันแล้วจากหนังผืนนั้นนั่นเอง เจ้าข้า”

“น้องหญิงทั้งหลาย อาตมภาพทำอุปมานี้เพื่อให้เข้าใจเนื้อความชัดเจนขึ้น เนื้อความในอุปมานั้นดังต่อไปนี้

คำว่า **ส่วนเนื้อข้างใน** นั้น เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖

คำว่า **ส่วนหนังข้างนอก** นั้น เป็นชื่อของอายตนะภายนอก ๖

คำว่า **เนื้อสัน เส้นเอ็นใหญ่ เส้นเอ็นเล็ก** นั้น เป็นชื่อของนันทิราคะ

คำว่า **มัดแลเนื้อที่คม** นั้น เป็นชื่อของอริยปัญญาที่ตัด ชำแหละ เจียนกิเลสในภายใน สังโยชนในภายใน และเครื่องผูกในภายใน

โพชฌงค์ ๗ ประการ

[๔๐๕] น้องหญิงทั้งหลาย เพราะโพชฌงค์ ๗ ประการนี้ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ภิกษุจึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

๔๖๐ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุपरิปัณณาสก [๕. สฬายตน

โพชฌงค์ ๗ ประการ อะโรบัง

คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้

๑. ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก(ความสงัด) อาศัยวิราคะ (ความคลายกำหนัด) อาศัยนิโรธ(ความดับ) น้อมไปใน ไสสัคคะ(ความสละคืน)
๒. ย่อมเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ...
๓. ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ...
๔. ย่อมเจริญปิตติสัมโพชฌงค์ ...
๕. ย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ...
๖. ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ...
๗. ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัย นิโรธ น้อมไปในไวสัคคะ^๑

เพราะโพชฌงค์ ๗ ประการนี้แล ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว เพราะ อาสวะทั้งหลายสิ้นไป ภิกษุจึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”

[๔๐๖] ครั้นนั้น ท่านพระนันทกะกล่าวสอนภิกษุณีเหล่านั้นด้วยโอวาทนี้แล้ว จึงส่งไปด้วยคำว่า “น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงไปเถิด สมควรแก่เวลาแล้ว”

ลำดับนั้น ภิกษุณีเหล่านั้น ขึ้นชมยินดีภาสิตของท่านพระนันทกะ แล้วลุก ขึ้นจากอาสนะ กราบท่านพระนันทกะ กระทำประทักษิณ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มี พระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้ว ยืน ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคได้ ตรัสกับภิกษุณีเหล่านั้นดังนี้ว่า “ภิกษุณีทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงไปเถิด สมควร แก่เวลาแล้ว”

ครั้งนั้น ภิกษุณีเหล่านั้น ได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณ แล้วจากไป

^๑ ดูเทียบ ส.ม. (แปล) ๑๙/๑๘๒/๑๐๙-๑๑๐

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๖๑

เมื่อภิกษุณีเหล่านั้นจากไปแล้วไม่นาน พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำนั้น ชนเป็นอันมากไม่มีความเคลือบแคลงหรือความสงสัยเลยว่า ‘ดวงจันทร์ไม่เต็มดวงหรือเต็มดวงหนอ’ แต่ที่แท้ ดวงจันทร์ก็ยังไม่เต็มดวงนั่นเอง แม้ฉันใด ภิกษุณีเหล่านั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเป็นผู้มีใจยินดีต่อธรรมเทศนาของนันทกะ ทั้งที่ยังมีความดำริไม่บริบูรณ์”

[๔๐๗] ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระนันทกะมาตรัสว่า “นันทกะ ถ้าเช่นนั้น วันพรุ่งนี้ เธอพึงโอวาทภิกษุณีเหล่านั้นด้วยโอวาทนั้นนั่นแหละ” ท่านพระนันทกะทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว

เมื่อล่วงราตรีนั้นไป ครั้นเวลาเช้า ท่านพระนันทกะครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตยังกรุงสาวัตถี เทียบบิณฑบาตในกรุงสาวัตถีแล้ว กลับจากบิณฑบาต ภายหลังฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ผู้เดียวเข้าไปยังราชการาม ภิกษุณีเหล่านั้นเห็นท่านพระนันทกะเดินมาแต่ไกล จึงช่วยกันปูลาดอาสนะและตั้งน้ำล้างเท้าไว้ ท่านพระนันทกะนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ แล้วล้างเท้า แม้ภิกษุณีเหล่านั้นกราบทานพระนันทกะแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ท่านพระนันทกะได้กล่าวกับภิกษุณีเหล่านั้นว่า

“น้องหญิงทั้งหลาย การถามตอบกันจักมีขึ้น ในการถามตอบกันนั้น น้องหญิงทั้งหลายเมื่อรู้ พึงตอบว่า ‘ดิฉันทั้งหลายรู้’ เมื่อไม่รู้พึงตอบว่า ‘ดิฉันทั้งหลายไม่รู้’ หรือน้องหญิงรูปใดมีความเคลือบแคลง หรือความสงสัย น้องหญิงรูปนั้นพึงถามอาตมภาพในเรื่องนั้นว่า ‘ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เรื่องนี้เป็นอย่างไร เรื่องนี้มีเนื้อความอย่างไร’

ภิกษุณีเหล่านั้นกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันทั้งหลายมีใจยินดีขึ้นชมพระคุณเจ้านันทกะ ด้วยเหตุที่พระคุณเจ้านันทกะปวารณาแก้ดิฉันทั้งหลายเช่นนี้”

[๔๐๘] “น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ จักขู่เถียงหรือไม่เถียง”

“ไม่เถียง เจ้าข้า”

๔๖๒ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก์ [๕. สฬายตน

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ โสตะเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ฆานะเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ชีวหาเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“กายเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“มโนเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะก่อนนี้ ดิฉันทั้งหลายได้เห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘อายตนะภายใน ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แม้เพราะเหตุนี้’ เจ้าข้า”

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๖๓

[๔๐๙] น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือรูป
เที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะ
พิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ เสียง
เที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“กลิ่นเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“รสเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“โผฏฐัพพะเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ธรรมารมณ์เที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะ
พิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

๔๖๔ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุपरิปัณณาสก [๕. สหายตน

“ซื่อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะก่อนนี้ ดิฉันทั้งหลายได้เห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘อายตนะภายนอก ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แม้เพราะเหตุนี้’ เจ้าข้า”

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล

[๔๑๐] น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความซื่อนั้นว่าอย่างไร คือ จักขุวิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา’

“ซื่อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“ซื่อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะก่อนนี้ ดิฉันทั้งหลายได้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘หมวดวิญญาน ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แม้เพราะเหตุนี้’ เจ้าข้า”

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล

น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเข้าใจความซื่อนั้นว่าอย่างไร คือ โสทวิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“ฆานวิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๖๕

“ชีวหาวิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“กายวิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า” ฯลฯ

“มโนวิญญานเที่ยงหรือไม่เที่ยง”

“ไม่เที่ยง เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข”

“เป็นทุกข์ เจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’

“ข้อนั้นไม่ควรเลย เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะก่อนนี้ ดิฉันทั้งหลายได้เห็นดีแล้วตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า ‘หมวดวิญญาน ๖ ของเรา ไม่เที่ยง แม้เพราะเหตุนี้’ เจ้าข้า”

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล

[๔๑๑] น้องหญิงทั้งหลาย เมื่อประทีปน้ำมันถูกจุดไว้ น้ำมันก็ดี ใสก็ดี เปลวไฟก็ดี แสงสว่างก็ดี ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘เมื่อประทีปน้ำมันนั้นถูกจุดไว้ น้ำมันก็ดี ใสก็ดี เปลวไฟก็ดี ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา แต่ว่าแสงสว่างของประทีปน้ำมันนั้น เที่ยงยั่งยืน เป็นไปติดต่อ มีความไม่แปรผันเป็นธรรมดา’ ผู้ที่กล่าวนั้นชื่อว่าพึงกล่าวชอบหรือไม่”

“ไม่ชอบ เจ้าข้า”

๔๖๖ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ [๕. สฬายตน

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะเมื่อประทีบน้ำมันโน้นถูกจุดไว้ น้ำมันก็ดี ใสก็ดี เปลวไฟก็ดี ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ไม่จำเป็นต้องพุดถึงแสงสว่างของประทีบน้ำมันนั้นซึ่งไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดาเลย เจ้าข้า”

“ฉันทันเหมือนกัน น้องหญิงทั้งหลาย บุคคลใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘อายตนะภายใน ๖ ของเรานี้ ไม่เที่ยง แต่เราอาศัยอายตนะภายใน ๖ แล้ว ย่อมแสวงเวทนาใด เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เป็นอทุกข์ขมสุขก็ตาม เวทนานั้น เที่ยงยั่งยืน เป็นไปติดต่อ มีความไม่แปรผันเป็นธรรมดา ผู้ที่กล่าวนั้น ชื่อว่าพึงกล่าวชอบหรือไม่”

“ชอบ เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะอาศัยปัจจัยที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ เวทนาที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ จึงเกิดขึ้น เพราะปัจจัยที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ ดับ เวทนาที่เกิดจากอายตนะภายในนั้น ๆ จึงดับ”

“ดีละ ดีละ น้องหญิงทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมมีความเห็นเรื่องนี้อย่างนี้แล

[๔๑๒] น้องหญิงทั้งหลาย ดันไม้ใหญ่ประเภทยืนต้นมีแก่น มีราก ลำต้น กิ่งและใบ และเงา ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘รากก็ดี ลำต้นก็ดี กิ่งและใบก็ดี เงาก็ดี ของดันไม้ใหญ่ประเภทยืนต้น มีแก่น ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา แต่ว่าเงาของดันไม้นั้นเที่ยง ยั่งยืน เป็นไปติดต่อ ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา’ ผู้ที่กล่าวนั้นชื่อว่าพึงกล่าวชอบหรือไม่”

“ไม่ชอบ เจ้าข้า”

“ข้อนั้นเพราะเหตุไร”

“เพราะดันไม้ใหญ่ประเภทยืนต้นมีแก่น มีราก ลำต้น กิ่งและใบ ล้วนไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดา ไม่จำเป็นต้องพุดถึงเงาของดันไม้นั้นซึ่งไม่เที่ยง มีความแปรผันเป็นธรรมดาเลย เจ้าข้า”

๔๖๘ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก [๕. สฬายตน

แล่นเนื้อที่คมตัด ข้าแหละ เจือนส่วนนั้น ๆ แล้วเลาะส่วนหนังไว้ข้างนอก ใช้หนังนั้น
นั้นแหละคลุมแม่โคนันไว้ ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘แม่โคตัวนี้เราประกอบไว้ด้วยหนัง
ผืนนี้เท่านั้น’ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น แม่โคนันก็แยกกันแล้วจากหนังผืนนั้นนั่นเอง”

“น้องหญิงทั้งหลาย อาตมภาพทำอุปมานี้เพื่อให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจนขึ้น
เนื้อความในอุปมานั้นดังต่อไปนี้

คำว่า **ส่วนเนื้อข้างใน** นั้น เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖

คำว่า **ส่วนหนังข้างนอก** นั้น เป็นชื่อของอายตนะภายนอก ๖

คำว่า **เนื้อสัน เส้นเอ็นใหญ่ เส้นเอ็นเล็ก** นั้น เป็นชื่อของนันทิราคะ

คำว่า **มีดแล่นเนื้อที่คม** นั้น เป็นชื่อของอริยปัญญาที่ตัด ข้าแหละ เจือน
กิเลสในภายใน สังโยชนในภายใน และเครื่องผูกในภายใน

โพชฌงค์ ๗ ประการ

[๔๑๔] น้องหญิงทั้งหลาย เพราะโพชฌงค์ ๗ ประการนี้ ที่ภิกษุเจริญ
ทำให้มากแล้ว เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ภิกษุจึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญา
วิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

โพชฌงค์ ๗ ประการ อะไรบ้าง

คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้

๑. ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ
น้อมไปในโอสถัคคะ
๒. ย่อมเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ...
๓. ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ...
๔. ย่อมเจริญปิตีสัมโพชฌงค์ ...
๕. ย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ...
๖. ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ...

วรรค]

๔. นันทโกวาทสูตร

๔๖๕

๗. ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัย
นิโรธ น้อมไปในวิสัศคะ

เพราะโพชฌงค์ ๗ ประการนี้ ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว เพราะอาสวะ
ทั้งหลายสิ้นไป ภิกษุจึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้
ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”

[๔๑๕] ครั้งนั้น ท่านพระนันทกะโอวาทภิกษุทั้งหลายนั้นด้วยโอวาทนี้แล้ว
จึงส่งไปด้วยคำว่า “น้องหญิงทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงไปเถิด สมควรแก่เวลาแล้ว”

ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายนั้นชื่นชมยินดีภาสิตของท่านพระนันทกะ แล้ว
ลุกขึ้นจากอาสนะ กราบท่านพระนันทกะ กระทำประทักษิณ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้ว ยืน ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคได้
ตรัสกับภิกษุทั้งหลายดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงไปเถิด สมควร
แก่เวลาแล้ว”

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายนั้นได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณ
แล้วจากไป

เมื่อภิกษุทั้งหลายนั้นจากไปแล้วไม่นาน พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุ
ทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำนั้น ชนเป็นอันมากไม่
มีความเคลือบแคลงหรือความสงสัยเลยว่า ‘ดวงจันทร์ไม่เต็มดวงหรือเต็มดวง
หนอ’ แต่ที่แท้ ดวงจันทร์ก็เต็มดวงแล้ว ฉะนั้น ภิกษุทั้งหลายนั้นก็ฉันทันเหมือนกัน
ย่อมเป็นผู้มีใจยินดีต่อธรรมเทศนาของพระนันทกะและมีความดำริบริบูรณ์แล้ว

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุ ๕๐๐ รูปนั้น รูปที่ได้คุณธรรมชั้นต่ำที่สุดเป็น
โสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภาสิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมพระ
ภาสิตของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล

นันทโกวาทสูตรที่ ๔ จบ

ภาคผนวก ค

นันทโกวาทสุดตวณณา พระไตรปิฎกอรรถกถา

ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒

ภาคผนวก ค

วรรค]

๔. นันทโกวาทสุดตวัณณา

๓๒๓

๔. นันทโกวาทสุดตวัณณา

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยการให้โอวาทของพระนันทกะ

[๓๔๘] พระสูตรว่าด้วยการให้โอวาทของพระนันทกะมีคำเริ่มต้นว่า **ข้าพเจ้า ได้สดับมาอย่างนี้ (เอวมเม สุตํ) บรรดาเหล่านั้น คำว่า สมัยนั้นแล (เตน โข ปน สมเวย)** ความว่า พระผู้มีพระภาคผู้อันพระนางมหาปชาบดีทุลร้องขอแล้ว จึงส่งภิกษุณีสงฆ์ไป รับสั่งให้ประชุมภิกษุสงฆ์ตรัสว่า “ภิกษุผู้เป็นเถระทั้งหลายจงสั่งสอนภิกษุณีทั้งหลายตามวาระเถิด” แล้วทรงทำให้เป็นภาระของสงฆ์ พระอานนท์หมายถึงเนื้อความนี้จึงกล่าวคำนั้น บรรดาเหล่านั้น คำว่า **โดยเวียนกันไป (ปริยาเยน)** ได้แก่ ตามวาระ คำว่า **ไม่ปรารถนา (น อิจฺจติ)** ความว่า เมื่อวาระถึงแล้วแก่ตนพระเถระผู้สอนภิกษุณีจะไปยังบ้านที่ไกลหรือเริ่มการเย็บผ้าเป็นต้น ให้ภิกษุรูปอื่นพูดแทนว่า “พระเถระรูปนั้นมีเหตุเน้นซ้ำซ้อนนี้” แต่พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำการสั่งสอนโดยเวียนกันไปในี้ เพราะเหตุแห่งพระนันทกะเท่านั้น

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า ก็ภิกษุณีเหล่านี้จะมีจิตแน่วแน่เลื่อมใสเพราะเห็นพระเถระ ด้วยเหตุนี้ ภิกษุณีเหล่านั้นจึงประสงค์จะรับคำสั่งสอนของพระเถระ ต้องการจะฟังธรรมกถา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงทำการสั่งสอนตามวาระว่า “เมื่อวาระของตนถึงพร้อมแล้ว นันทกะจะให้การสั่งสอน จักกล่าวธรรมกถา แต่พระเถระไม่ได้ทำตามวาระของตน หากถามว่า เพราะเหตุไร จะพึงตอบว่า ได้ทราบวาทะ ในกาลก่อนเมื่อพระเถระครองราชสมบัติอยู่ในชมพูทวีป ภิกษุณีเหล่านั้นได้เป็นนางสนม พระเถระได้ทราบเหตุด้วยปุพเพนิวาสญาณแล้ว คิดว่า “ภิกษุอื่นผู้ได้ปุพเพนิวาสญาณเห็นเรานั่งท่ามกลางภิกษุณีสงฆ์นี้ ชักเอาอุปมาและเหตุทั้งหลายมากล่าวธรรมอยู่ ตรวจดูเหตุนี้แล้วจะพึงสำคัญคำที่ควรกล่าวว่า ‘แม้จนถึงวันนี้ท่านนันทกะก็ยังไม่ละทิ้งนางสนม’ ท่านนันทกะมีนางสนมแวดล้อมแล้วย่อมงดงาม” เมื่อเห็นความชื่อนี้ พระเถระจึงไม่

ทำตามวาระของตน ก็ได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบวาทะสนทนาของพระเถระท่านนั้น จักเป็นสัปปายะแก่ภิกษุณีเหล่านี้ **ครั้งนั้นแล จึงรับสั่งเรียกท่านพระนันทกะมา (อถ โข ภควา आयสฺมนตํ นนทกํ อามนฺเตสึ)**

อนึ่ง เพื่อจะรู้ความที่ภิกษุณีเหล่านั้นเป็นนางสนมของพระเถระในกาลก่อน จึงมีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์ ได้ทราบว่า ในกาลก่อนที่กรุงพาราณสี มีคนทำงานด้วยลำแข้ง ๑,๐๐๐ คน คือ ทาส ๕๐๐ คน นางทาสี ๕๐๐ คน ทำกรรมร่วมกันอาศัยอยู่ในที่แห่งหนึ่ง พระนันทกเถระนี้เป็นหัวหน้าทาสในกาลนั้น พระโคตมเป็นหัวหน้าทาสี นางเป็นภรรยาผู้ฉลาดเจียบแหลมของหัวหน้าทาส แม้คนทำงานด้วยลำแข้งทั้ง ๑,๐๐๐ คน เมื่อทำการงานก็ทำร่วมกัน ต่อมา ในเวลาใกล้เช้าพรรษา พระปัจเจกพุทธเจ้า ๕ องค์ ลงมาจากเจือมฏเขาชื่อฉันทมูลกะ ที่หมู่บ้านอิสิปตนะ เทียบวิณฑบาตในพระนครแล้วไปยังหมู่บ้านอิสิปตนะนั่นเอง ปรีชากันว่า “พวกเราจักขอหัตถกรรมเพื่อประโยชน์แก่กุฎีอยู่จำพรรษา” จึงห่มจีวรเข้าไปยังพระนครในเวลาเย็น ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของเศรษฐี หัวหน้านางทาสีเมื่อถือหม้อน้ำไปยังท่าน้ำ ได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายกำลังเข้าไปยังพระนคร เศรษฐีได้สดับเหตุที่พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นมาแล้ว จึงกล่าวว่า “พวกเราไม่มีโอกาส ขอนิมนต์ไปเถิด”

ครั้งนั้น หัวหน้านางทาสีเมื่อถือหม้อน้ำเข้าไป ได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นกำลังออกจากพระนคร จึงยกหม้อน้ำลงไว้แล้ว ก็ลงปิดหน้าถามว่า “พระคุณเจ้าทั้งหลายเพิ่งเข้าไปยังพระนครเท่านั้นก็ออกมาแล้ว มีเหตุอะไรหนอ”

พระปัจเจกพุทธเจ้า : พวกเรามาเพื่อขอหัตถกรรมแห่งกุฎีเข้าจำพรรษา

หัวหน้านางทาสี : ได้แล้วหรือ เจ้าข้า

พระปัจเจกพุทธเจ้า : ยังไม่ได้เลย อุบาลิกา

หัวหน้านางทาสี : ก็พวกคนใหญ่คนโตเท่านั้นควรทำกุณินั้น หรือว่าคนยากจนก็สามารถทำได้

พระปัจเจกพุทธเจ้า : ใครๆ ก็สามารถทำได้

วรรค]

๔. นันทโกวาทสุดตวันฉนา

๓๒๙

หัวหน้านางทาสี : ดีละ เจ้าข้า พวกดิฉันจะทำถวาย ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายจงรับอาหารของพวกดิฉันในวันพรุ่งนี้เถิด ครั้นนิมนต์แล้วก็ให้นำน้ำไป ถือหม้อน้ำมายืนที่หนทางไปทำน้ำอีก พุดกับเหล่านางทาสีที่เหลือผู้มาแล้วว่า “พวกเธอจงรออยู่ที่นี้แหละ” ได้กล่าวในเวลาที่น่าางทาสีทั้งหมดมาแล้วว่า “แม่คุณทั้งหลาย พวกเธอจักทำการงานเป็นทาสของคนอื่นตลอดไป หรือต้องการจะพ้นจากความเป็นทาส”

นางทาสีทั้งหมด : พวกเราต้องการจะพ้นในวันนี้แหละ แม่คุณ

หัวหน้านางทาสี : หากเมื่อเป็นเช่นนี้ ฉันได้นิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้า ๕ องค์ผู้ยังไม่ได้หัตถกรรมเพื่อฉันในวันพรุ่งนี้ ขอเธอทั้งหลายจงให้สามีของพวกเธอถวายหัตถกรรมสักวันหนึ่งเถิด

นางทาสีเหล่านั้นรับคำแล้ว บอกเล่าแก่สามีในเวลาที่พักกลับมาจากป่าในตอนเย็น พวกเขารับคำแล้วพากันประชุมที่ประตูเรือนของหัวหน้าทาส

ครั้งนั้น หัวหน้านางทาสีกล่าวกับคนเหล่านั้นว่า “ขอพวกท่านจงถวายหัตถกรรมแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายในวันพรุ่งนี้เถิด” บอกอาณิสสแล้ว ชุบก้อนเหล่านคนแม้ที่ไม่ประสงค์จะทำด้วยโอวาทอันหนักแน่น วันรุ่งขึ้น นางถวายภัตแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายแล้ว ได้ให้สัญญาแก่เหล่าลูกทาสทั้งหมด ทันใดนั้น ลูกทาสเหล่านั้นพากันเข้าป่ารวบรวมทัพพสัมภาระเป็นกลุ่มๆ ละ ๑๐๐ ทำกุฎีแต่ละหลังให้มีที่จกกรมแต่ละแห่งเป็นต้นเป็นบริวาร จัดตั้งเตียง ตั้ง น้ำดื่ม และน้ำใช้เป็นต้น ขอให้พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายทำปฏิญญาเพื่อประโยชน์แก่การอยู่ในกุฎินั้นตลอด ๓ เดือน ตั้งเวรถวายอาหารกัน ในวันที่เป็นวาระของตนผู้ใดไม่สามารถ หัวหน้านางทาสีนั้นก็นำมาจากเรือนของตนถวายแทนผู้นั้น หัวหน้านางทาสีปรณิบัติตลอด ๓ เดือนอย่างนี้แล้ว จึงให้ทาสแต่ละคนสละผ้าคนละผืน ได้มีผาสาฎกเนื้อหยาบถึง ๕๐๐ ผืน นางให้พลิกแพลงผ้าเหล่านั้น ทำเป็นไตรจีวรถวายแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ๕ องค์ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายได้ไปสู่ที่อันเป็นที่สบาย แม้คนทำงานด้วยลำแข้ง ๑,๐๐๐ นั้นก็ทำกุศลร่วมกัน ตายแล้วได้บังเกิดในเทวโลก มาตุคาม ๕๐๐ นั้นบางคราวก็เป็นภรรยาในเรือนของบุรุษ ๕๐๐ นั้น ต่อมาคราวหนึ่ง บุตรของหัวหน้าทาสเคลื่อนจากเทวโลกบังเกิดในราชตระกูล แม้นางเทพกัญญา ๕๐๐ นั้นก็บังเกิดในตระกูลที่มีโภคะ

มาก ได้ไปสู่เรือนของเจ้าชายนั้ผู้ดำรงอยู่ในราชสมบัติ พวกนางท่องเที่ยวอยู่โดยทำนองนี้ได้บังเกิดในตระกูลกษัตริย์ ในกรุงโกลิยะและกรุงเทพมหานคร ในกาลของพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย

พระนันทกเถระครั้นบวชแล้วก็ได้บรรลุลหิต ธิตาของหัวหน้านางทาสีเจริญว้ยแล้ว ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งอัครมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนมหาราช แม้หญิงนอกนี้ก็ไปสู่เรือนของราชบุตรเหล่านั้นๆ นั้นเอง พระราชกุมาร ๕๐๐ ผู้เป็นสามีของพวกนางได้พึงธรรมเทศนาของพระศาสดา เพราะการทะเลาะกันเรื่องน้ำ จึงผนวช พวกราชธิดาได้ส่งข่าวสารไปเพื่อให้เจ้าชายเหล่านั้นกระสัน พระผู้มีพระภาคทรงนำท่านเหล่านั้นผู้กระสันไปยังสระดุเหว่าให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ทรงให้ดำรงอยู่ในอรหัตตผล ในวันประชุมใหญ่ แม้ราชธิดา ๕๐๐ นั้นก็ทรงพากันออกบวชในสำนักของพระนางมหาปชาบดี บัณฑิตพึงแสดงสรุปเรื่องนี้อย่างนี้ว่า “หัวหน้าทาสีนี้คือท่านพระนันทกเถระนางทาสีเหล่านี้แหละคือภิกษุณีเหล่านั้น”

คำว่า **ราชการาม (ราชการาโม)** ได้แก่ พระวิหารที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงให้สร้างไว้ ในสถานที่คล้ายอุปาราม ณ ส่วนด้านทิศใต้แห่งพระนคร

[๓๙๙] คำว่า **เห็นตามเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ (สมมุปปญญา สุกฺกั)** ได้แก่ เห็นตามเหตุ คือตามการณ ได้แก่ตามกิจที่เป็นจริงด้วยวิปัสสนาปัญญา

[๔๐๑] คำว่า **ที่เกิดจากอายตนะภายในนั้นๆ (ตฺทหิ ตฺทหิ)** ได้แก่ มีสภาวะตามอายตนะนั้นๆ มีคำอธิบายว่า ก็โดยใจความ เวทนานั้นๆ เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยนั้นๆ

[๔๑๒] คำว่า **ไม่จำต้องพูดถึงเงาของตนไม้นั้น (ปเควสุส ฉายา)** ความว่าเงาที่บังเกิดเพราะอาศัยโคนเป็นต้น เป็นสิ่งไม่เที่ยงก่อนทีเดียว

[๔๑๓] คำว่า **แยก (อนุปหจฺจ)** ความว่า ไม่นำเข้าไปรวม ในคำนั้นมีอธิบายว่า บุคคลทำเนื้อเป็นก้อนๆ ให้หนังห้อย ชื่อนำเข้าไปรวมเป็นกองเนื้อ ทำหนังให้ติดเนื่องกันให้เนื้อห้อย ชื่อนำเข้าไปรวมเป็นกองเนื้อ ไม่ทำโดยอาการอย่างนั้น คำว่า **เนื้อสัน เส้นเอ็นใหญ่ เส้นเอ็นเล็ก (วิลิมฺสนุหารุพฺพณั)** ได้แก่ เนื้อที่

วรรค]

๔. นันทโกวาทสุดตวันฉนวน

๓๓๑

พอกติดหนังทั้งหมดนั่นเอง ด้วยคำว่า **กิเลสในภายใน สังโยชนในภายใน และ เครื่องผูกในภายใน (อนุตระกิเลสสังโยชนพหุชน)** ท่านกล่าวหมายถึงกิเลสในระหว่าง ทั้งหมดนั่นเอง

[๔๑๔] คำว่า **๗ ประการนี้ (สตุต โข ปนิเม)** ความว่า

ถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวไว้

ตอบว่า เพราะปัญญานี้ได้ที่ท่านกล่าวว่าย่อมตัดกิเลส ปัญญานั้นอย่างเดียวเท่านั้นไม่สามารถตัดได้ตามธรรมดาของตน เหมือนขวานตัดให้ขาดตามธรรมดาของตน ไม่ได้ ย่อมตัดได้เพราะอาศัยความพยายามที่เกิดเนื่องกับตนของบุรุษ ฉะนั้น ปัญญา เว้นจากโพฆณฺค์ทั้ง ๖ ก็ไม่สามารถตัดกิเลสได้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวอย่างนี้ คำว่า **ก็เพราะเหตุนี้ (เตน हि)** ความว่า เธอแสดงอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ภายวิญญาน ๖ การอุปมาด้วยประทีป การอุปมาด้วยต้นไม้ และการอุปมาด้วยโคแล้ว จบเทศนาด้วยความสิ้นอาสวะด้วยโพฆณฺค์ ๗ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนี้ เธอพึงสั่งสอนภิกษุทั้งหลาย ด้วยโอวาทนี้นั่นเอง แม้ในวันพรุ่งนี้

[๔๑๕] คำว่า **รูปที่เป็นพระโสตาบัน (สา โสตาปนนา)** ความว่า ภิกษุณีรูปที่ล้าหลังกว่าเขาทั้งหมดด้วยคุณทั้งหลายเป็นพระโสตาบัน ส่วนภิกษุณีที่เหลือเป็นพระสกทาคามี พระอนาคามี และพระชีณาสพ

ถามว่า หากเป็นเช่นนี้ จะมีความดำริบริบูรณ์ได้อย่างไร

ตอบว่า มิได้เพราะอธยาศัยบริบูรณ์ แท้จริง ภิกษุณีใดได้มีความคิดอย่างนี้ว่า “เมื่อไรหนอ เราเมื่อพึงธรรมเทศนาของพระคุณเจ้านันทกะ จะพึงทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ณ อาสนะนี้นั่นเอง” ภิกษุณีนั่นก็ได้ทำให้แจ้งโสดาปัตติผลแล้ว ภิกษุณีใดได้มีความคิดว่า “เราจักทำให้แจ้งสกทาคามีผล ... จักทำให้แจ้งอนาคามีผล ... จักทำให้แจ้งอรหัต” ภิกษุณีนั่นได้ทำให้แจ้งอรหัตแล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็นผู้มีใจยินดีและมีความดำริบริบูรณ์แล้ว”

พรรณนาพระสูตรว่าด้วยการให้โอวาทของพระนันทกะ

ในอรรถกถาฉัณณิกาย ชื่อปปัญจสูทนี จบ

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ/ฉายา/นามสกุล	: พระศรชัย คุณากาโร (อุ้นวิเชียร)
ว/ด/ปี เกิด	: วันจันทร์ ที่ ๒๘ เดือนมีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐
ภูมิลำเนาที่เกิด	: บ้านกะทิง เลขที่ ๔๑ หมู่ ๑ ตำบลหินโคน อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์
การศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๕๘ การศึกษาจบมัธยมศึกษาชั้นเอก วัดกะทิง จังหวัดบุรีรัมย์ : พุทธศักราช ๒๕๕๙ การศึกษาจบปริญญาตรีครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
ประสบการณ์ทำงาน	: ฝึกสอนในโรงเรียนบุรีรัมย์พิทยาคม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๑๓๐
อุปสมบท	: วันที่ ๒๒ เดือนกรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๕๓
สังกัด	: วัดจันทราวาส ตำบลลำปลายมาศ อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ พระครูวิจิตรธรรมาทร เป็นพระอุปัชฌาย์จารย์ พระทองสุข เตชปญโญ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระสำลี ธมฺมกาโม เป็นพระอนุสาวนาจารย์
ปีที่เข้าศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๕๙
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดกะทิง ตำบลหินโคน อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๑๓๐
เบอร์โทร	: ๐๘๘-๗๑๗-๗๖๙๗